

שרה הלפרין

פרח גדל על הר של אבנים

על פגיעה באנשים זקנים
ועל דרכי התמרדותם
בספרות ובתרבות העכשווית

שרה הלפרין

פרח גדל על הר של אבנים

**על פגיעה באנשים זקנים ועל דרכי התמרדותם
בספרות ובתרבות העכשווית**

הפקה: מרכז ידע אשל

עריכה: טוביה מנדלסון

צילום: זמרה גולד

עיצוב: מאור ולך בע"מ

מספר קטלוגי 212852

ISBN 978-965-7073-72-8

כל הכתוב בספר זה בלשון זכר או בלשון נקבה מכוון לשני המינים כאחד

הודפס בירושלים, תשע"ט – 2019

כל הזכויות שמורות לג'וינט ישראל-אשל

לילדיי דניאל, יונתן, איתן ואביגיל
ולזכר דודי שלמה הלפרין

תוכן עניינים

7 פתח דבר.....

9 הקדמה.....

16 תודות.....

19 חלק ראשון: בין גילנות לפגיעה באנשים זקנים.....

פרק 1: מי מסתיר את ההתעללות בז'ניה רובין?..... 21

פרק 2: אם להרוג אז אישה זקנה: גילנות ואלימות כלפי זקנים

ברומן "החטא ועונשו" ובתרבות העכשווית..... 29

פרק 3: דרושה זקנה מרשעת: על נחיצותה של המכשפה הזקנה

באגדת האחים גרים "עמי ותמי"..... 45

49 חלק שני: מופעים של פגיעה.....

פרק 4: "למלכה אין בית, למלך אין כתר": התעללות בהורים זקנים... 51

פרק 5: בין אוניברסליות לשונות תרבותית: על היחסים בין אב זקן

לילדיו בסרט "עלים אדומים" מאת בזי גטה63

פרק 6: שלוש נשים כלואות בבית: פרשנויות שונות לאלימות

כלפי נשים זקנות ביחסים הזוגיים67

פרק 7: רצח: על הזעם של אנשים זקנים בבתי אבות.....83

חלק שלישי: התמרדות99

פרק 8: גיבורי־על זקנים בספרות הפופולרית.....103

פרק 9: לצאת לדרך: על נשים זקנות קורבנות להתעללות

כסוכנות אקטיביות.....107

פרק 10: "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם": על הישרדותן

הפלאית של שתי נשים זקנות שננטשו באלסקה הארקטית.....121

פרק 11: מעיין הנעורים או מעיין הזקנה?: תפיסות שונות

של הזדקנות נשים בתרבות ובספרות.....131

פרק 12: "אישה שטן": על יופייה של האישה הזקנה בסיפור

"מיס הארייט" מאת גי דה מופסן.....139

פרק 13: עת לבנות ועת לפרוץ: על החיים השניים של גב' ב'

בסיפור "הישישה הבלתי מכובדת" מאת ברטולט ברכט.....151

רשימת מקורות.....157

פתח דבר

בחמישים שנות קיומו של אשל, שהוקם כשותפות הגדולה בין ארגון הג'וינט לבין ממשלת ישראל כדי לתכנן ולפתח שירותים לזקנים בישראל, הופקו מאות פרסומים מגוונים וראו אור עשרות ספרים שיצרו מדף ספרים עשיר ומקצועי בעברית העוסק בזקנה על היבטיה השונים. בשנים האחרונות הציב אשל את פיתוח הידע בזקנה, העמקתו והרחבתו כאחת ממטרותיו החשובות. פיתוח הידע נועד בין השאר ללמוד, לזהות ולהכיר תפיסות אקדמיות ותאוריות המתפתחות כל העת על תהליך ההזדקנות והזקנה ואף לשקף ולהדגים כיצד מתממשות התפיסות המתחדשות על הזקנה ומוצאות את ביטויין בשיטות עבודה, במציאות היומיומית של העבודה עם זקנים ובמאמץ לשיפור איכות חייהם.

ספר זה, "פרח גדל על הר של אבנים" מאת שרה הלפרין, הוא דוגמה מצוינת לסוג של פיתוח ידע המעניק לנו רוחב ועומק חדשים בראיית הזקנה ובהבנתה. המחברת, עובדת סוציאלית במקצועה שעבדה במשך שנים עם זקנים שחוו גילויי התעללות במשפחה, מביאה את ניסיונה המקצועי העשיר ומציעה לנו קריאה חדשה, חתרנית, חדשנית, מפתיעה ומעוררת השראה בכמה מהדמויות והתמרורים הגדולים בתולדות הספרות והתרבות. בסקירה מקיפה ומסקרנת בוחנת הלפרין את הזקנה ואת גיבוריה הספרותיים – הזקנות והזקנים – בהקשרים של התקופה והנרטיב שבהם הם מופיעים, והופכת אותם בכישרון לנקודת מוצא בדיון משכיל ומרחיב דעת במעמדם הנחות של הזקנים האלה, בפגיעותם, בעליבותם וגם ביופיים, בעוצמתם, בכישרונם ובמרדנותם בכוחות הפועלים להחלישם.

הדימוי השלילי של הזקנים חלחל ומצוי גם בספרות ובאומנות. סופרים ויוצרים התייחסו בכל הזמנים למצבם הנחות של הזקנים, ומחברת הספר מזכירה לנו שביצירות רבות אנו פוגשים את הזקנים חלשים וחשופים ליחס מזלזל ומשפיל מצד הסביבה. אך לא כל הזקנות והזקנים בספרות חלשים, מושפלים, עלובים ולא כולם קורבנות.

נראה כי התפיסה המהותית בספר המנחה את המחברת היא שזקנים אינם שונים מכל אדם אחר והתנהגותם אינה שונה מזו של אנשים צעירים. כחוט השני עוברת בספר שאלת הגילנות והפגיעה בזקנים. רובנו שותפים למידה מסוימת של גילנות כלפי זקנים, נטען בספר, גילנות שבאה לביטוי בין השאר ביחס הסלחני שהחברה מגלה כלפי הפגיעה בזקנים.

ספרה של שרה הלפרין ותחום פיתוח הידע באשל נועדו בין השאר לשים קץ ליחס סלחני כזה ולקדם את השינויים המתחייבים בדימוי הציבורי של הזקנה ושל גיבוריה האמיתיים.

יוסי היימן

מנכ"ל ג'וינט-אשל

הקדמה

ב מחזה "סוף משחק" מאת סמואל בקט, האם (Hamm) מחזיק את הוריו הזקנים נאג ונל בתוך פחי אשפה וסוגר עליהם במכסים. הוא מפזר נסורת בתחתית הפחים לספיגת הצרכים שלהם ומאכיל אותם בחופן בסקוויטים. נאג ונל קטועי הרגליים מתפלשים בסחי וסובלים מרעב ומקור בשעה שבנם מתעמר ושולט בהם ללא מצרים (Beckett, 1958).

דימוי סוריאליסטי זה מתיאטרון האבסורד ממחיש משהו מן היחס של החברה כלפי אנשים זקנים ופגיעים. לפני שנים כשביקרתי את סבתי בבית חולים ראיתי במסדרון המחלקה הפנימית אדם זקן שוכב חצי ערום, מבקש מעוברים ושבים כוס מים. מצבו החייתי, בהיותו ערום ועסוק בצרכים הבסיסיים ביותר, עורר בי רתיעה. הבאתי לו מים, ומשהתחלנו לשוחח נוכחתי שהאיש מדבר בהומור ובשכל טוב. הוא סיפר שהוא בן תשעים ושלוש. עד לפני שבועיים חי חיים עצמאיים לחלוטין. הרחוב ליד ביתו עובר שיפוצים וכך קרה שהוא נפל במהמורה ונקלע למצבו העגום הנוכחי. כל קרובי משפחתו כבר מתו ואין מי שיסנגר עליו בבית החולים וידרוש עבורו חדר.

נדירים הרגעים שבהם אנו מאפשרים לאנשים זקנים שנפגעים על ידי החברה להתגלות בפנינו במלוא אנושיותם. חנוך לוין כותב: "גם זאת ממיגבלות הזיקנה, שביטויי סבלה נראים רק כחיקוי לדבר האמיתי" (לוין, 1990). אנו חיים בתרבות שטופת גילנות, המייצרת הזרה של אנשים זקנים ויחס של ריחוק כלפי סבלם. אדישות זו היא קרקע פורייה לפגיעה בזקנים.

בספרו על יסודות המוסר, ארתור שופנהאואר דן בכוחות הנפשיים רבי העוצמה המעכבים התנהגות מוסרית ובדרכים אפשריות לגבור עליהם.

לטענתו, עבור כל אדם, רק הקיום שלו עצמו נתון לו באופן מוחשי, ואילו יתר בני האדם נתונים לו רק באופן עקיף כייצוגים מנטליים בתוך ראשו. ריחוק זה בין אדם לזולתו מועצם עוד בגין האגואיזם, דחף הישרדותי עוצמתי ובסיסי, המשתרע כתעלה רחבה בין אדם אחד למשנהו. שופנהאואר סבור שהדרך היחידה לגבור על כוחות אלה היא באמצעות רגש החמלה. כאשר אני מזדהה עם אדם אחר, וכתוצאה מכך המחסום החוצץ בינינו מוסר לרגע, רק אז המצוקה והסבל שלו נגישים לי באופן ישיר. באותו רגע איני מתבונן בסבלו כעל דבר רחוק וזר, אלא מרגיש אותו כאילו היה הסבל שלי. לדידו, התמזגות זו, המבטלת לזמן קצר את המחיצות ביני לבין הזולת, מהווה את הכוח המניע היחיד לפעולה מוסרית וולונטרית (Schopenhauer, 1995).

ספרות יפה מייצרת חוויה רגשית המעוררת בקורא חמלה, ובכך בין היתר טמון כוחה. היא מישירה מבט אל הדמויות הסובלות ומציגה אותן ללא כחל וסרק, על חולשותיהן ומגרעותיהן, אך בה בעת גם בחמלה ובנדיבות. היא משיבה ערך לקורבן, לזה הנחשב לכלי ריק ושמעמדו האנושי מוטל בספק תמידי. לעיתים קרובות היא נוקטת עמדה של התייצבות ערכית ברורה לצד הנפגע. היא חושפת את הבנליות והדלות של הכוחות הפוגעים, ובכך חותרת תחת ההיררכיה המתקיימת בחברה.

האם (ששמו דומה מאוד למילה האנגלית ham, ירך חזיר), הוא דיקטטור גחמני, אינפנטילי וחסר רחמים. לעומתו, נאג ונל חסרי הישע המוגבלים והמושפלים הם דמויות עשירות ומעוררות חיבה. הם צוחקים ביחד על המצב הארור שאליו נקלעו ומעלים זיכרונות מימי נעוריהם ומראשית אהבתם. נאג מנסה לעודד את נל. הוא שומר עבורה חתיכות בסקווית ודואג לה עד הרגע האחרון שבו הוא דופק על פח הזבל שלה והיא כבר לא עונה כי נפחה את נשמתה. נאג בוכה על נל, ובכיו מכמיר הלב ממלא את הקורא בהערכה כלפי כל הראוי והאנושי המגולם בדמותו.

מעמדם הנחות של זקנים בחברה הוא נושא שזכה להתייחסותם של מיטב הסופרים לאורך הדורות. ספר זה מנתח מגוון יצירות מהספרות העברית והכללית: מחזות, אגדות עם, רומנים וסיפורים קצרים מהספרות היפה ומהספרות העכשווית והפופולרית. דרך ניתוח יצירות הספרות, הספר עוסק בפגיעה באנשים זקנים ובדרכי התמרדותם כנגד הפגיעה. יצירות הספרות מציגות דמויות של זקנים פגיעים הנתונים במצבי חולשה. אך הספר אינו מתמקד במסכנותם של הזקנים, אלא בביקורת תרבות שהגילנות שלטת בה ובהתבוננות בדרכי ההתמודדות של הגיבורים הזקנים אל מול מציאות מפחיתה ועוינת שאלה נקלעו. גישותיהם המשחררות של תאורטיקנים כמו דה סרטו, גופמן, פרידן ויונג מסייעות לניתוח יצירות הספרות מנקודות מבט סוציולוגיות, פילוסופיות ופסיכולוגיות, הרואות בזקן הנפגע לא רק קורבן, אלא גם סוכן אקטיבי ורב תושייה. יצירות הספרות, בכללן כאלה שנכתבו בתקופות קדומות ובתרבויות רחוקות, מהוות נקודת מוצא לדיון במעמדם של זקנים בישראל בתרבות העכשווית.

את הפרקים השונים של הספר כתבתי לאורך שנות השלושים לחיי במקביל לעבודתי כעובדת סוציאלית עם זקנים שסובלים מהתעללות במשפחה. אימי, החווה את תהליך ההזדקנות, תמכה בי מאוד בכתיבת הספר אך גם שאלה בהומור: "האם את באמת מבינה בזקנה?" עם כל עיסוקי הפרקטי והתאורטי בזקנה, האמת היא שאני מבינה רק מעט מהחוויה הגופנית של ההזדקנות. הספר אינו עוסק בזקנה כתופעה פיזיולוגית אלא כתופעה חברתית. בספרה "זקנים כבני אדם" מתעקשת קית' שבניגוד לדעה הרווחת בחברה, האמת הפשוטה היא שאנשים זקנים אינם שונים באופן מהותי מכל אדם אחר. הם מתנהגים כפי שכל אדם היה מתנהג בתנאים דומים ובהקשר תרבותי דומה (Keith, 1982). תפיסה זו היא הבסיס לדיון בזקנה בספר זה.

בכל היצירות הנדונות בספר סבלם הגדול של הזקנים אינו נובע אך ורק מגורמים הקשורים להזדקנותם הפיזית, אלא בעיקר מגורמים חברתיים וסביבתיים. (דוגמה קיצונית לכך היא מים הארייט בסיפורו של גי דה מופסן,

הזוכה לקיתונות של בוז בשל היותה "ישישה" והיא בת חמישים בלבד) גם כאשר הדמויות הזקנות מתמודדות עם מגבלות גופניות או מנטליות הקשורות לגילן, מקור מצוקתן העיקרי אינו מגבלות אלה אלא סבל בידי אדם הנלווה להן בצורה של בוז, השפלה, ניצול ופגיעה.

הספר עוסק בהיבט החברתי של הזקנה, בזקנה כסוג של "אחרות" החושפת את האדם לפגיעות מצד החברה. בגיל שנתיים וחצי בני הבכור חלה בסרטן. בן רגע, בני, ואנו לצדו, הפכנו ל"אחר", שכבודו, מעמדו האנושי ועצם קיומו תלויים בחסדי הזולת. הופתענו להיווכח מה גדול חלקו של סבל בידי אדם בתוך מכלול הסבל הנורא שעברנו. הזעם המוסרי והעלבון שטלטלו את הוויית באותה תקופה היוו כוח מרכזי שהניע אותי לכתוב את הספר. הספר נכתב מתוך עמדה של הזדהות ושותפות גורל עם זקנים החשופים לפגיעה. הכתיבה על זקנה ועל פגיעה בזקנים היא גם כתיבה על פגיעות שלי, ועל הפגיעות של כל בן אנוש, בכל גיל, שנסיבות חייו מאפשרות את הפגיעה בו.

לאורך שנות עבודתי עם זקנים שחוו התעללות נוכחתי כי אוכלוסייה זו מעוררת רתיעה לא רק בקרב הציבור אלא גם בין אנשי מקצוע מתחום הזקנה. היו קולגות שהמליצו לי לזנוח את הנושא ולעסוק במשהו יותר "שמח", משהו שאנשים רוצים לשמוע. הדחף האנושי להתכחש להיבטים השליליים של הזקנה, כמו גם הרצון לשפר את דימוים של הזקנים בחברה, מוביל להטיה אופטימית בחלק מייצוגיה של הזקנה בתרבות, ואף בחלק מהספרות הגרונטולוגית. לצד המגמה התרבותית המסורתית של הצגת זקנים כחלשים וחסרי ערך, יותר ויותר אנו עדים גם לייצוגים של הזקנה המתכחשים להיבטים השליליים הנלווים לה. התכחשות זו לוקה מבחינה מוסרית משום שהיא מובילה להתעלמות מאוכלוסיות מוחלשות מקרב הזקנים ומעיסוק בבעיותיהם. יתר על כן, מכיוון שההתכחשות חוטאת לאמת, היא אינה משכנעת, ולכן מועדת להיכשל בניסיונה לשפר את מעמדם של הזקנים או לשכך את החרדה מפני הזקנה.

רק ייצוג מורכב וכן של ההיבטים החיוביים והשליליים הכרוכים בזקנה יכול לקדם באמת את מעמדם של הזקנים בחברה ולהפיג משהו מהחרדה שהזקנה מעוררת. בעצם הבחירה של הטקסטים הספרותיים להעמיד במרכז היצירה גיבורים זקנים ופגיעים גלומה עמדה ערכית המתנגדת לדחיקתם לשוליים הרווחת בחברה. יצירות הספרות נלחמות בסטיגמות כלפי אנשים זקנים בלי להתכחש לאלה המצויים בתחתית ההיררכיה של הזקנה. לצד החולשה והפגיעות, הספרות היפה מציגה גם את הכוחות ואת יכולת ההתאוששות של בני האדם. גישה זו תואמת את ניסיוני בשדה, שלימד אותי שפגיעות וכוח משולבים זה בזה, ושרבים מהזקנים שחווים התעללות הם אנשים משופעים בכישרונות, הומור, תושייה ותקווה. פעמים רבות עמדתי נפעמת אל מול דרכי ההתמודדות היצירתיות והאציליות של אנשים לנוכח מצוקתם.

במשך מספר שנים הנחיתי קבוצת נשים זקנות שחוו התעללות קשה מצד בני משפחה. אפשר היה להניח שהאווירה בקבוצה תהיה קשה ומדכאת, אך ההפך היה הנכון. חרף הקשיים הרבים, רוחן של הנשים הזקנות לא נפלה. המפגשים התקיימו בלב שכונה ירושלמית צפופה ומפויחת, אך בתיה¹ איכשהו תמיד הייתה מוצאת בדרך איזה פרח אשפתות קטן, מראה אותו לחברות הקבוצה ומתפעלת מיופיו. כמעט תמיד בסוף מפגש יונה העבירה בינינו הדסים ובירכה על הבשמים, וגילה שרה בפרסית אודות פרח שגדל על הר של אבנים. בחרתי במילותיה אלה כשם לספר זה.

הספר מורכב משלושה חלקים: החלק הראשון עוסק בקשר שבין גילנות לפגיעה בזקנים; החלק השני מציג מופעים שונים של פגיעה; והחלק השלישי, הנרחב ביותר, מתמקד בדרכים שונות שבהן אנשים זקנים מתמרדים נגד הדיכוי והפגיעה.

¹ שם בדוי. כל השמות בדויים.

החלק הראשון של הספר בוחן את האופנים שבהם תפיסות גילניות המושרשות בתרבות מובילות למעשים של פגיעה ואף לרצח של אנשים זקנים. קריאה אנטי-גילנית של יצירות הספרות חושפת גילנות סמויה, ומחלצת את ערכן של הדמויות הזקנות מבעד לרפש הדעות הקדומות שדבק בהן. הפרק הראשון מציג בחינה של הקשר שבין גילנות להתעללות באנשים זקנים דרך קריאה ברומן "מה שלומך גברת רובין?" מאת שושנה יובל. הפרק השני דן ברומן "החטא ועונשו" ומתחקה אחר גילנות סמויה המובילה לאלימות כלפי זקנים. הפרק השלישי מציג ניתוח של האגדה "עמי ותמי" מנקודת מבט אנטי-גילנית, המזהה את האינטרס הכלכלי שבבסיס הדמוניזציה של דמות הזקנה.

החלק השני של הספר מציג מופעים שונים של פגיעה באנשים זקנים: התעללות בהורים זקנים מצד ילדיהם הבוגרים, אלימות כלפי נשים זקנות ביחסים הזוגיים ואלימות כלפי זקנים בבתי אבות. הפרק הרביעי מציג ניתוח של המחזה "המלך ליר" ושל הסיפור "האם הזקנה" מאת פרל בק, ודרכם עוסק בשאלה מדוע ילדים בוגרים עשויים לנהוג לעיתים קרובות בכפיות טובה כלפי הוריהם הזקנים. הפרק החמישי עוסק בהתעללות בהורה זקן מצד ילדיו הבוגרים, דרך ניתוח הסרט "עלים אדומים" מאת הבמאי בזי גטה. הפרק השישי דן בשאלה כיצד אלימות כלפי נשים זקנות ביחסים הזוגיים מתפרשת על ידי העדים לה, וזאת באמצעות ניתוח של תיאור מקרה מהקליניקה של ד"ר מריאן רבינוביץ, סיפור קצר מאת אסתר פלד ותיאור מקרה מהשדה. הפרק השביעי עוסק בתנאי הדיכוי השוררים בבתי אבות, הממלאים את גיבורי הרומנים של מאי סרטון ושל ולטר הוגו מאי בזעם ובייאוש אשר מובילים אותם לרצוח זקנים השוהים לצידם במוסד.

החלק השלישי של הספר מתמקד בדרכים שבאמצעותן אנשים זקנים מתמרדים נגד הדיכוי והפגיעה בהם. פגיעה באנשים זקנים נדונה בספר במובנה הרחב, הכולל לא רק אלימות והתעללות אלא גם גילנות, המצירה את צעדיהם של אנשים זקנים ומגבילה את חירותם במעשה ובמחשבה. שלושת הפרקים הראשונים של חלק זה עוסקים בהיחלצות זקנים מאלימות

ומהתעללות, ויתר הפרקים מציגים את ההתמרדות של אנשים זקנים נגד תפיסות גילניות מגבילות. הפרק השמיני מציג ניתוח של רב המכר "הזקנה ששברה את כל החוקים" מאת קתרינה אינגלמן-סונדברג, אודות חבורה של אנשים זקנים הנמלטת מבית אבות. הפרק התשיעי דן ברומן מאת קרולין קוני, שבו מוצגות נשים זקנות שחוות התעללות כסוכנות אקטיביות, המצליחות להיחלץ מההתעללות באמצעות שימוש מניפולטיבי בכוחות המדכאים אותן. הפרק העשירי דן ברומן מאת ולמה וואליס, סופרת בת שבט הגוויצ'ין באלסקה, המגוללת את מסע הישרדותן הפלאי של שתי נשים זקנות שהופקרו למוות בשלג. פרק אחת־עשרה מציג גישות תאורטיות שונות להזדקנות נשים: אחת הרואה בה תהליך של קמילה וסוף, ואחרת הרואה בה דווקא הזדמנות לשחרור מהבניות מגדריות מגבילות אל עבר אותנטיות רבה יותר. פרק שתיים־עשרה מציג ניתוח של סיפור קצר מאת גי דה מופסן, החושף את הערך האתי והאסתטי של סגנון חייה הייחודי של הדמות ה"זקנה" והנלעגת. הפרק החותם את הספר הוא קריאה בסיפור "הישישה הבלתי מכובדת" מאת ברטולט ברכט, השופך אור על ההזדמנות הגלומה בזקנה כתקופה למימוש עצמי ולשחרור מנורמות חברתיות מגבילות.

במהלך כתיבת הספר אני נזכרת בשני הסבים שלי שהורישו לי את אהבת הכתיבה. סבי מצד אימי, הרב פנחס מילר, היה מתחיל את יומו העמוס בשלוש שעות של כתיבה, וכתב ספרים רבים. הוא נפטר כשהייתי ילדה קטנה. אחד הזיכרונות הבודדים שלי ממנו הוא מביקור בביתו שבו הרשה לי להתנסות במכונת הכתיבה שלו. לחצתי על כל הכפתורים בהנאה רבה והוא אמר: "אל תקשקשי סתם, תכתבי משהו באמת". סבי מצד אבי, יעקב ישראל הלפרין, היה איש אוהב ספר. מסופר במשפחה שהוא נהג "לכתוב למגירה", עד שמשבר גדול פקד את המשפחה שבעקבותיו שרף את כל מה שכתב ולא הוסיף לכתוב. הוא נפטר בגיל צעיר, כשהייתי בת שנה, ולא זכיתי להכירו אלא רק דרך הספרייה הגדולה שהותירה אחד הסופרים האהובים עליו היה גי דה מופסן, שסיפורו "מיס הארייט" נדון בספר זה.

אילולא עזרתם הרבה והנדיבה של בני משפחתי הספר לא היה נכתב. אני מודה לאבי יצחק, שתמך בי ברוחב לב לאורך שנות לימודי הארוכות (גם כאשר לא היה ברור האם וכיצד יובילו לתכלית כלשהי). בלי תמיכתו לא הייתי יודעת לכתוב את הספר. תודה לאימי מנוחה, שהפגישה אותי עם חלק מהטקסטים הספרותיים והתאורטיים, שעברה על כתב היד, תיקנה וגם העשירה אותו בפרשנויות יפות ומקוריות משלה. תודה לאחי יעקב, שהגיה חלק גדול מכתב היד ושיפר אותו מאוד. תודה לבן זוגי איתמר על הכול – החל מתמיכה רגשית, דרך ימים ארוכים של שמירה על הילדים, וכלה בחידוד של רעיונות מורכבים וסיוע בניסוחם. ספר זה, כמו מרבית הדברים הטובים בחיי, הוא במידה רבה בזכותו.

תודה לד"ר שרה אלון, ממייסדות תחום העיסוק במניעת התעללות בזקנים בישראל, על שעבודתה סללה את הדרך לספר זה, ועל הערותיה המועילות. תודה מיוחדת לג'וינט־אשל, שראו לנכון להביא את הספר לדפוס. אני נרגשת מההזדמנות שהענקתם לי לשתף קהל רחב ברעיונות המובאים בספר.

חלק ראשון

בין גילנות לפגיעה באנשים זקנים

מי מסתיר את ההתעללות בז'ניה רובין?²

הרומן "מה שלומך גב' רובין?" מאת שושנה יובל מגולל את סיפורה של ז'ניה רובין, אישה זקנה חולת אלצהיימה. לז'ניה שני ילדים בוגרים שמטפלים בה, ובה בעת גם מתעללים בה. הפגיעה שחוות ז'ניה מצד ילדיה נעלמת מעיני הקורא לאורך מרבית העלילה. רק לקראת סוף הרומן כאשר בנה של ז'ניה פוגע בה באופן בוטה, מצליח הקורא לזהות את ההתעללות בה. פרק זה מתחקה אחר הסיבות לקושי של הקורא בזיהוי ההתעללות, ותוך כדי כך עומד על הקשר בין גילנות להתעללות באנשים זקנים.

קריאה ראשונה

אלכס ורות הם ילדיה הבוגרים של ז'ניה, אלמנה בשנות השבעים לחייה. אלכס הוא פיזיקאי מצליח המתגורר עם משפחתו בארצות הברית ומגיע לארץ לביקורים קצרים. רות, אדריכלית במקצועה, גרה בבית נאה בירושלים עם בעלה מיכאל, עורך הדין, ועם בתם המתבגרת יעל. רות היא בת מסורה. היא מבקרת את אימה מדי שבוע בביתה בתל אביב ומבלה איתה בקונצרטים ובבתי קפה. הקורא מתוודע אל ביקורים אלה בעיקר מנקודת המבט של רות, כאשר היא משתפת את מיכאל ויעל בחוויותיה עם שובה הביתה. לא פעם רות חוזרת מותשת ממשימות הטיפול באימה, הכוללות בין היתר רחצה של ז'ניה כאשר המטפלת הקבועה בחופשה, ביקור משותף במועדון לזקן וליווי של ז'ניה לניתוח עיניים.

² פרק זה פורסם לראשונה בתור מאמר בכתב העת "גרונטולוגיה וגריאטריה" [לט(3)], 2012].

בתחילת הספר ז'ניה מגלה סימנים מוקדמים של מחלת אלצהיימר שמחריפה לאורך העלילה. רות עוקבת באימה אחר הידרדרותה של ז'ניה וכואבת את אובדן הקשר איתה. ככל שגוברת המחלה התקשורת עם ז'ניה והטיפול בה הופכים קשים יותר. המחלה של ז'ניה באה לידי ביטוי בהזנחה עצמית, בעקשנות יתר ובהתנהגות מוזרה ובלתי גיונית. כך למשל, בשלהי הקיץ התל אביבי ז'ניה מקבלת את פניה של רות בבית לווהט וחשוק. היא אוטמת את כל התריסים והחלונות כבר בשעות הצוהריים המוקדמות מתוך חרדה מפני החושך היורד בערב. אחד המצבים הקשים ביותר שרות מתמודדת עימם הוא הטיפול באימה כשזו מתאוששת מניתוח עיניים. הרופאים משחררים את ז'ניה מבית החולים ביום הניתוח ומורים לה לשכב במיטה ולא לזוז כל אותו יום. חרף הוראות הרופאים והפצרותיה של רות, ז'ניה מסרבת לשכב במיטה. היא מתרוצצת בבית, מטפסת על סולם ומנסה לתלוש את הדיסקית המגינה על העין.

לקראת סוף הספר, עם התגברות המחלה, ז'ניה נעשית מבולבלת מאוד. היא אף מתקשה לזהות את ילדיה. אלכס נפגע כאשר הוא מגיע לארץ לבקר את אימו והיא אינה מזהה אותו. הוא חש שאין עוד טעם בביקורים אלה, בהתחשב בכך שז'ניה אינה זוכרת דבר. במהלך השהות בארץ אלכס פוגש אישה ומנהל עימה רומן. יום אחד אחרי הצוהריים הוא מביא את האישה לבית אימו ומקיים עימה יחסי מין לנגד עיניה ההמומות של ז'ניה. ז'ניה אומנם אינה מבינה בדיוק מה הם עושים, אבל היא מוטרדת מאוד וממלמלת "זה לא יפה" (יובל, 1994, עמ' 183). תדהמתה של ז'ניה ממלאת את אלכס ואת בת זוגו בתשוקה ובצחוק.

המעשה של אלכס מעמיד את הקורא במצב של אי־נוחות. עד אותו מאורע הזדהה הקורא עם דמויותיהם של רות ואלכס ולא הבחין בהתנהגות פוגענית מצידם כלפי ז'ניה. האם ייתכן שפגיעה זו בז'ניה מתרחשת בלא כל סימנים מוקדמים?

קריאה שנייה

בקריאה שנייה, מעמיקה וביקורתית יותר, עולה כי כבר בפתח הספר אפשר להבחין ביחס מתעלל כלפי ז'ניה מצד ילדיה לצד הטיפול המסור שהיא זוכה לו. רות פוגעת לא פעם ברגשותיה של ז'ניה, מתעלמת מרצונותיה ומגבילה את חופש הפעולה שלה. לדוגמה, כאשר ז'ניה אוטמת את חלונות ביתה, רות מתפרצת עליה בצעקות ופותחת את החלונות בכוח ובניגוד לרצונה של ז'ניה. ניכר כי פעמים רבות רות ואלכס לועגים לז'ניה מאחורי גבה ובפניה ולעיתים גם בפני אנשים זרים. בעוד שבקריאה ראשונה ההומור המסייע לרות ולאלכס להתמודד עם מחלת אימם נראה בלתי מזיק, בקריאה חוזרת נחשפת הסכנה הגלומה בהומור זה, העשוי להתפרש כלעג פוגע בכבודה של ז'ניה.

כאשר רות משגיחה על ז'ניה וסועדת אותה לאחר הניתוח, היא גם פוגעת באימה גופנית ונפשית. עם שובן מבית החולים ז'ניה מתרוצצת בבית ומסרבת לשכב לנוח כפי שהורה לה הרופא. רות נלחצת לנוכח עקשנותה של ז'ניה ומתמלאת כעס. כך מתואר בספר הקטע שבו רות צועקת על ז'ניה: "אמרו לך לשכב ולנוח. אסור לך להתכופף, בשום אופן!" [...] מה אני אעשה אתה, רות כמעט יבבה [עמ' 86] 'אם לא תיכנסי עכשיו למיטה אני קמה ונוסעת לירושלים. ואת תישארי פה לבד. כמו כלב!' [עמ' 87]. ז'ניה מתעלמת מהפצרותיה של רות ומתכופפת להרים מהרצפה פירור נוסף. "אמרו לך שאסור לך להתכופף!" [צעקה רות], והשליכה אותה על המיטה... והלבישה את הפיג'מה כשהיא כמעט תולשת ממנה את האברים וצורחת עד כלות כוחותיה... וז'ניה הביטה בה באימה... 'מה עשיתי לך שאת מתנהגת אתי ככה? ... אני, אף פעם לא דיברתי ככה עם אמא שלי' [עמ' 88].

בקריאה חוזרת אפשר להבחין בעובדה שהכוח שרות מפעילה כדי לרסן את אימה הוא מופרז, ויותר משבא להגן על ז'ניה, נועד לתת פורקן לתוקפנותה של רות. למוחרת, כאשר רות יושבת עם מיכאל וז'ניה בארוחת הבוקר, היא משתפת את מיכאל במחשבותיה מאמש: "אמרתי לעצמי, שתעשה מה שהיא רוצה. שתוריד לעצמה את הדיסקית. שתתעווה. שתמות. לא אכפת

לי... העיקר שתעזוב אותי בשקט'... ז'ניה ישבה ליד השולחן, זקופה, גומעת בגמיעות קטנות. 'תה מצוין', אמרה, לא מקשיבה לשיחה" (עמ' 90). המילים הקשות של רות, הנאמרות בנוכחות ז'ניה, מעידות על השחיקה הגוברת במעמדה של ז'ניה בעיני ילדיה.

לקראת סוף הספר, עם התגברות המחלה, ילדיה של ז'ניה מטילים ספק בעצם אנושיותה. בשלבים מאוחרים של המחלה ז'ניה מאבדת את יכולותיה המילוליות ונסוגה אל תוך עצמה. באחד הימים היא ורות מטיילות ברחוב וחולפות על פני בובה בחלון ראווה. ז'ניה מברכת את הבובה לשלום כאילו הייתה אנושית. רות מתעקשת להוכיח לאימה שאין זו אלא בובה. היא מפשיטה את הבובה מבגדיה וחושפת את גופה העשוי מפלסטיק. ז'ניה חשה רחמים כלפי הבובה הנחשפת במערומיה ומבקשת מהבובה סליחה. רות מטיחה בה: "אמא, את לא רואה שזה לא בן אדם?" (עמ' 163) וז'ניה עונה: "הוא חולה, זה לא אומר שהוא לא בן אדם" (עמ' 164). השיח בין רות לז'ניה חורג הרבה מעבר לדיון בבובה ונסב סביב שאלה מהותית שמעסיקה את שתיהן: מי נכלל בתוך ההגדרה של "בן אנוש", ומי נמצא מחוצה לה? ז'ניה מנסה בשארית יכולותיה לבטא הגדרה רחבה, אשר תכלול גם אותה, ואילו רות מציעה הגדרה מצומצמת ומדירה.

בקריאה חוזרת, לנוכח הדומוניזציה שנעשית לז'ניה והפגיעה הגוברת בה לאורך העלילה, המעשה של אלכס כבר אינו כה מפתיע.

מדוע קשה לזהות את ההתעללות שחווה ז'ניה?

עיון בביקורות שנכתבו על הספר עם צאתו לאור מלמד כי הקוראים התקשו להבחין בהתעללות שז'ניה רובין חווה לאורך הרומן. כך למשל, הביקורת של רות לאופר שהתפרסמה ב"עיתון 77" נעדרת כל התייחסות לפגיעה בז'ניה מצד ילדיה (לאופר, 1994). חיה הופמן, שפרסמה דברי ביקורת על הספר

במוסף התרבות של "ידיעות אחרונות", כותבת: "גורלה של ז'ניה רובין שפר עליה... מוקפת בבני משפחה המכרכרים סביבה ובמטפלת צמודה, היא חיה בדירתה התל אביבית המרווחת כמו בגן עדן של שוטים. רק בתה רות מתייסרת ב'צער גידול הורים', נלחצת, מזיעה בחום התל אביבי, צועקת ומתעצבנת" (הופמן, 1994, עמ' 25). הופמן אומנם שומעת את צעקותיה של רות, אך היא אינה נותנת את הדעת על הפגיעה בז'ניה ואף רואה בה אישה בת מזל.

הפגיעה בז'ניה רובין מוסווית היטב בתוך הטקסט הספרותי, שמזמין את הקורא להזדהות עם רות ואלכס, הדמויות הצעירות וה"מוצלחות". דמויות אלו מתוארות באופן שמעורר אהדה ואמון. העלילה מסופרת בעיקר דרך נקודת המבט של רות. כך הופך הקורא לשותף בעולמה הפנימי של רות וברגשותיה, דבר שגורם לו לאמץ באופן אוטומטי כמעט את זווית ראייתה. מנגד, המחשבות והרגשות של ז'ניה על פי רוב אינם נחשפים בפני הקורא. לעיתים רחוקות נשמע קולה של ז'ניה והוא כמעט תמיד חלוש, מבולבל ורפה. רות מצטיירת בת מסורה שדואגת לאימה ונושאת באחריות לטיפול בה. קשה לזהות את ההתעללות גם משום שהיא מתרחשת בתוך הקשר מורכב של יחסי תלות, אשר כוללים לא מעט רגעים שבהם רות מבטאת אהבה ודאגה כלפי אימה.

היחס הפוגעני כלפי ז'ניה מצד ילדיה מוסווה גם על רקע האקלים החברתי המתואר בספר, אקלים רווי בגילנות. גילנות היא סטראוטיפיזציה שיטתית של אנשים זקנים ואפלייתם לרעה על רקע גילם (Butler, 1969). הגילנות מטשטשת ומסתירה התנהגות פוגעת וגורמת לה להיראות בלתי מכוונת (Minichiello, Browne & Kendig, 2000). לגילנות השפעה ישירה על אופי האינטראקציה בין אנשים זקנים לבין בני דורות אחרים, והיא גורמת לזקנים רבים להפנים הבניה חברתית שלילית של הזקנה (דורון ואחרים, 2011). לכל אורך הרומן דמויות רבות מביעות תפיסות שליליות כלפי הזקנה וכלפי אנשים זקנים. עם אלו נמנות רכזת המועדון לזקן, שמדברת אל אנשים זקנים כאילו

היו ילדים קטנים; רות, שננעלת מהזקנים במועדון; ויעל, הסבורה כי זקנים אינם מסוגלים להתאהב. אפילו ז'ניה מחזיקה בדעות קדומות כלפי אנשים זקנים ומבדילה את עצמה מהם. כאשר ידידה משכבר הימים סאשה מציע לה נישואין, היא מגיבה בשאט נפש משום שסאשה כבר זקן ומתעוור, וזאת אף שהיא עצמה כבר זקנה ואינה מיטיבה לראות.

הסיבה המרכזית לקושי לזהות את ההתעללות שחוזה ז'ניה נעוצה בקורא ובהקשר החברתי-תרבותי שהרומן מתקבל בו. גילנות הנה תופעה רווחת בחברה שלנו (Harbison, 1999), והקורא מושפע מהתפיסות הנפוצות בחברה. כתוצאה מכך, הקורא מקבל בסלחנות את הדעות הקדומות שהדמויות בספר מבטאות. רובנו שותפים למידה מסוימת של גילנות כלפי אנשים זקנים, הבאה לידי ביטוי ביחס הסלחני שאנו מגלים כלפי פגיעה בהם.³ הרבה מן ההתעללות המתרחשת לכל אורך הספר היא כמעט נורמטיבית בחברה שלנו, חברה שבה כמעט אחד מכל חמישה זקנים סובל מהתעללות או מהזנחה מצד בן משפחה קרוב (איזיקוביץ', לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005). תפיסות גילניות הופכות את האדם הזקן ל"אחר" ול"לא בן אדם" (Calasanti & Slevin, 2001). לאורך תהליך הקריאה, הקורא, הנגוע בתפיסות גילניות, הופך מבלי משים לשותף לדהומניזציה שנעשית לז'ניה. האפיזודה הבאה ממחישה זאת היטב: ז'ניה מספרת לרות שידידה העשיר סאשה, אשר התאלמן זה לא כבר מאשתו, הציע לה נישואין. ז'ניה סירבה להצעה, אך סאשה לא ויתר, וכדי לפתות את ז'ניה, הבטיח כי ביום שבו תיענה לו יפקיד בחשבון הבנק שלה מיליון שקלים. רות מאזינה לדבריה של ז'ניה בהתרגשות רבה ומתקשה להבין את סירובה הנחרץ להינשא לסאשה. בעומק ליבה היא אף חשה רוגז כלפי ז'ניה על כך שהיא מוותרת על הצעה נדיבה כל כך. היא שואלת את ז'ניה מדוע שלא תינשא לו. מה כבר תצטרך לעשות בגילם? קצת

³ מחקר ישראלי משנת 2009 בחן את תגובותיו הרגשיות של הציבור הרחב כלפי מתעלל היפותטי באדם זקן. במסגרת המחקר הוצג בפני המשתתפים תיאור מקרה של אישה זקנה חולת אלצהיימר, המטופלת על ידי בן זוגה, שככל הנראה גם מתעלל בה. מממצאי המחקר עולה כי בן זוגה של האישה הזקנה זכה לתגובות חיוביות רבות (ורנר, איזיקוביץ' ובוכבינדר, 2009).

חברה בבית לא תזיק לה. רבים מהקוראים ודאי מזדהים במידת מה עם עמדתה של רות ועם ההתרגשות האוחזת בה. אולם ז'ניה עונה: "אם אישה כבר לא צעירה, זה לא אומר שיותר קל לה למכור את עצמה" (יובל, 1994, עמ' 55). באמירה זו היא מזכירה לרות וגם לקורא שהיא אומנם זקנה, אך עדיין בת אנוש.

גילנות והתעללות באנשים זקנים הן תופעות חברתיות הכרוכות זו בזו ומזינות זו את זו בפעילות גומלין. הגדרת התנהגות מסוימת התנהגות מתעללת או התנהגות מקובלת קשורה באופן הדוק לנורמות ולתפיסות החברתיות (אלון, 2006). מחקרים מראים כי תפיסות גילניות מקטינות את הסיכוי שאדם יזהה התעללות בזקנים כאשר הוא נתקל בתופעה (Blakely & Dolon, 1998). דעות קדומות גילניות עלולות גם להכשיר את הקרקע להתנהגות פוגעת, שביטוייה החרף הוא התעללות באנשים זקנים (Harbison, 1999). אפשר לשער גם השפעה בכיוון הפוך: מחקרים מתחום הפסיכולוגיה החברתית הראו כי עמדותיו המוסריות של אדם עשויות להשתנות בעקבות התנהגותו, אם זו אינה הולמת עמדות אלה, וזאת כדי להצדיק את ההתנהגות שקודם לכן נתפסה בלתי מוסרית (Festinger, 1957; Mills, 1958). טיפול באדם זקן וחולה לאורך זמן עשוי להיות קשה, והדחק הכרוך במצב זה עלול להוביל את המטפל להתנהגות פוגעת. המטפל הפוגע עשוי לאמץ בדיעבד עמדות גילניות העולות בקנה אחד עם התנהגותו הפוגעת.

על דמותה של ז'ניה רובין הופמן כותבת: "שושנה יובל לא הצליחה לעצב דמות מורכבת, בעלת נוכחות, שיש בכוחה לעורר את מעורבותו הרגשית של הקורא, אלא 'מקרה', תיק גריאטרי" (הופמן, 1994, עמ' 25). בניגוד להופמן, אני סבורה כי דמותה של ז'ניה רובין מעוצבת היטב ומשקפת באופן נאמן למציאות אישה זקנה אשר מצבה אינו מעורר הזדהות או אמפתיה בקרב הסובבים אותה. לאורך העלילה הטקסט הספרותי מזמין את הקורא להזדהות עם הדמויות הצעירות והפוגעות. הקורא, השבוי בתפיסות גילניות, שותף עם רות ואלכס בתהליך הדמוניזציה של ז'ניה הגובר בהדרגה לאורך

הרומן. רק שבירת הטבו המיני בסוף הספר מביאה את הזדהותו של הקורא עם רות ואלכס לידי קיצוניות גרוטסקית, ובכך למעשה שוברת אותה. אפיזודה זו "מאלצת" את הקורא להתפכח ולבחון מחדש את תפיסותיו. באופן זה, הקריאה ברומן מעניקה לקורא הזדמנות לפתח מודעות עצמית לאדישותו כלפי פגיעה באנשים זקנים ולהיותו שותף פעיל ביצירת האקלים החברתי המאפשר את התרחשות הפגיעה.

סיכום

הרומן "מה שלומך גברת רובין?" מאפשר התבוננות במורכבות המאפיינת את היחס של החברה כלפי אנשים זקנים. פרק זה בחן שתי קריאות שונות ברומן וניתח באמצעותן את ההיבטים השונים של יחס זה. בקריאה ראשונה ברומן נסחף הקורא להזדהות עם הדמויות הצעירות והפוגעות. תפיסותיו הגילניות מונעות ממנו לזהות את ההתעללות שחוזה ז'ניה או לחוש בכאבה. בקריאה שנייה, לאחר שנשברת הזדהות הקורא עם הדמויות הצעירות, הוא מצליח להבחין בהתעללות שחוזה ז'ניה, ואולי לראשונה נגלית בפניו דמות זו במלוא אנושיותה. הנטייה הטבעית של הקורא ביחסו לדמות הבדיונית של ז'ניה, ואולי גם ביחסו כלפי אנשים זקנים במציאות, היא לחוסר הזדהות ולמידה מסוימת של דהומניזציה, אשר עשויים להוביל להתנהגות מתעללת. הקריאה ברומן מלמדת כי אפשר להתגבר על נטייה זו באמצעות גישה ביקורתית ומפוכחת כלפי התפיסות הגילניות הרווחות בחברה.

אם להרוג אז אישה זקנה

גילנות ואלימות כלפי זקנים ברומן "החטא ועונשו" ובתרבות העכשווית

מדוע רסקולניקוב רוצח את אלנה איונובנה? פרשנים רבים לאורך הדורות שאלו מדוע רסקולניקוב מחליט לרצוח, ואולם מעטים עסקו בשאלה מדוע הוא רוצח דווקא אישה זקנה. פרק זה מתחקה אחר תפיסות גילניות סמויות העומדות מאחורי בחירתו של רסקולניקוב באישה זקנה למושא הרצח, וחושף את האופן שבו תפיסות אלו מוסוות בצידוקים פילוסופיים ואידאולוגיים ניטרליים לכאורה. ניתוח זה של הרומן רלוונטי לבחינה של תופעות אלימות כלפי זקנים בתרבות העכשווית. גם כיום, אידאולוגיות ניטרליות לכאורה הניזונות מגילנות סמויה מובילות לאלימות כלפי אנשים זקנים. פרק זה מצביע על הצורך בהתבוננות ביקורתית בכל גישה אידאולוגית או רעיונית אשר מסקנותיה מובילות לפגיעה באנשים זקנים.

תיאור העלילה

רסקולניקוב הוא גבר צעיר בן עשרים וארבע, סטודנט לשעבר, עני מרוד. הוא מתגורר בכך קטן ועלוב בעיר סנט פטרסבורג. במשך כמה חודשים רסקולניקוב מסתגר בחדרו, נמנע מלפגוש אנשים וכמעט אינו אוכל. הוא שוכב במיטה והוגה ברעיון אחד שאינו מרפה ממנו: לרצוח אישה זקנה, אלמנה בשם אלנה איונובנה, מלווה בריבית שמשכן אצלה כמה מחפציו. דעתו נטרפת עליו מלבטים אם לרצוח את אלנה או לא. הוא חושש שמא אינו אמיץ דיו לבצע את המעשה. לבסוף רסקולניקוב מחליט כן לרצוח אותה.

הוא דופק על דלת ביתה באמתלה שברצונו למשכן אצלה חפץ. אלנה פותחת את הדלת כדי חריץ בחשדנות, וניכר כי היא חוששת מפניו. רסקולניקוב מושיט לה חפץ עטוף באופן שיקשה על פתיחתו. בעוד אלנה מתאמצת להתיר את הצרור רסקולניקוב שולף את הגרזן החבוי בשרוול מעילו, חובט בראשה והורג אותה. הוא מסיר מצווארה ארנק עור וממהר לחדר השינה לחפש עוד שלל מתחת למיטתה. באותו זמן נשמעים רחשים מחדר הכניסה. ליזבטה, אחותה הצעירה של אלנה, נכנסת לבית. רסקולניקוב המבוהל רץ לקראתה והורג גם אותה במהלומת גרזן. זמן קצר אחר כך הוא נמלט מן המקום בלב הולם מחרדה.

הרצח מתרחש בתחילת הרומן. ארבע־מאות העמודים הבאים מתארים את קורותיו של רסקולניקוב ואת הלך רוחו המעורער לאחר הרצח. רסקולניקוב מתייסר מפחד שמא עלתה המשטרה על עקבותיו. מיד לאחר הרצח הוא נופל למשכב. אחוז קדחת נפשית וגופנית הוא משוטט ברחבי העיר, חוזר לפקוד את זירת הרצח, רומז לאחד ממכריו שהוא זה שרצח את אלנה והולך לתחנת המשטרה ומעורר את חשדם של החוקרים בהתנהגותו המשוונה. רזומיחין, חבר מן הלימודים, עני עוד יותר ממנו, סועד אותו במחלתו. באותה עת אימו ואחותו של רסקולניקוב באות לסנט פטרסבורג לבקרו. רסקולניקוב נוהג עימן בניכור ובחוסר סבלנות. הן נחרדות ממצבו הגופני והנפשי הירוד. רסקולניקוב הוא אהוב נפשו של נשים עניות אלה החוסכות פרוטה לפרוטה כדי לסייע בידו. אחותו דוניה אף מתכננת להינשא לאדם גס רוח בשם לוז'ין משום שהיא סבורה שבנישואין אלו תוכל להביא תועלת לאחיה.

לאורך הרומן רסקולניקוב פוגש דמויות רבות ודרכן סנט פטרסבורג של אותה תקופה מצטיירת כעיר אכזרית שבה העניים הרבים סובלים מניצול ומאלימות מצד חזקים מהם. רסקולניקוב מתוודע אל מרמלדוב השיכור ואל משפחתו. מרמלדוב נדרס למוות ברחוב ומניח אחריו אישה חולת שחפת, שלושה ילדים רעבים ומפוחדים ובת בוגרת, סוניה שמה, העובדת בזנות כדי לפרנס את המשפחה. רסקולניקוב מוסר למשפחה זו את כל הכסף שקיבל מאימו

ומאחותו. סוניה, במצוקתה, באופייה הצנוע ובאמונתה הדתית, מושכת את ליבו של רסקולניקוב. הוא מתוודה בפניה על מעשה הרצח והיא משדלת אותו להסגיר את עצמו למשטרה.

בסוף הרומן רסקולניקוב מתוודה בפני חוקרי המשטרה על מעשה הרצח. הוא נידון לשמונה שנות מאסר ועבודת פרך בסיביר, וסוניה מתלווה אליו לשם. אחותו דוניה וחברו רזומיחין מתאהבים ונישאים. אימו מתה זמן לא רב אחר כך מעוגמת נפש על בנה האהוב.

למה רסקולניקוב רוצח?

"החטא ועונשו" היא יצירת ספרות אניגמטית מבחינה זו שהמניע של רסקולניקוב לרצח אינו ברור. רסקולניקוב הוא איש צעיר ומשכיל מבית טוב אשר אינו תואם את פרופיל העבריון. אין מדובר באדם חסר מצפון, ומסופר כי בעבר עשה רסקולניקוב מעשים רבים של חסד. בין היתר, במשך תקופה ארוכה תמך בחבר חולה ועני, ופעם אחת בעת שרפה סיכן את חייו והוציא מדירה עולה באש שני ילדים קטנים.

רסקולניקוב עצמו מתקשה להסביר מדוע רצח את אלנה. כשהוא מתוודה בפני סוניה על מעשה הרצח הוא מונה בפניה כעשרה הסברים שונים לביצוע המעשה. ריבוי ההסברים כשלעצמו מבלבל ומחשיד. הסיבות שרסקולניקוב מונה אינן משכנעות ואת מקצתן הוא סותר במעשיו. יתר על כן, ממרבית ההסברים שהוא נותן הוא חוזר בו מתוך הבנה שאין בהן משום הסבר אמיתי למעשיו. כך למשל, רסקולניקוב טוען בפני סוניה שרצח את אלנה כדי לשדוד את כספה. לדבריו, הוא נזקק לסכום כסף גדול כדי להיחלץ ממצוקה ולפתח קריירה שבה יביא תועלת לאנושות. אילולא השוד היו נדרשות לו שנים ארוכות להתבסס מבחינה כלכלית, ועד אז "היה תש כוחה של האם מדאגות ומצער" (דוסטויבסקי, 1993, עמ' 337). אך ניכר מהתנהגותו של

רסקולניקוב שעל אף עוניו, כסף אינו מעניין אותו. את הכסף שקיבל מאימו ומאחותו תרם לעניים, ואת הארנק ששדד מאלנה טמן תחת אבן בלי להציץ לתוכו. למרבה האירוניה, את הדאגה שלכאורה הוא מנסה למנוע מאימו הוא מסב לה במעשה הרצח הגורם למותה מרוב צער. בהמשך דבריו רסקולניקוב חוזר בו מן הטענה שרצח בעבור הכסף. הוא אומר לסוניה שהוא יודע שיכול היה לפרנס את עצמו בתקופת הלימודים בדומה לחברו רזומיחין.

בלש המשטרה פורפירי פטרוביץ החוקר את המקרה סבור שמדובר ברצח יוצא דופן – רצח המונע מתאוריה. לדעתו, פרופיל הרוצח הוא של אדם שליבו מגורה ברעיונות, והוא מעז להביאם לידי מימוש. אכן, זמן קצר לפני הרצח רסקולניקוב מפרסם מאמר ובו הוא שוטח את רעיונותיו בנושא הפשע. תמצית המאמר היא שאנשים גדולים, יוצאי דופן, רשאים לחרוג מן המוסר המקובל ולבצע פשעים אם במעשיהם הם מביאים תועלת לאנושות. רסקולניקוב מושפע מן ההערצה הרווחת בתקופתו לנפוליאון, שהיה אחראי להרג המונים וזכה לכבוד ולתדמית המושיע של האנושות. כמו כן, הוא מושפע מרעיונות הניהיליזם הרוסי שרווחו בקרב צעירים משכילים ברוסיה בשנות השישים של המאה ה-19.

הניהיליזם הרוסי שאב מן הפילוסופיה של ג'רמי בנתם (Bentham), ג'ון סטיוארט מיל ומפילוסופים פוזיטיביסטיים אחרים אשר פיתחו את תפיסת המוסר התועלתני. הכינוי "ניהיליסטים" הודבק לצעירים שהחזיקו בתפיסות אלו, כיוון ששללו את התפיסה שעל העקרונות הדתיים להיות בסיס למוסר והעניקו מעמד זה לעקרונות המוסר התועלתני. הרעיון העומד בבסיס המוסר התועלתני קובע שמעשה מוסרי הוא מעשה המביא את התועלת הרבה ביותר למספר הגדול ביותר של בני אדם. בניגוד למוסר הדתי, המוסר התועלתני אינו מוסר מוחלט (אבסולוטי): המוסר הדתי שולל מעשים מסוימים כגון גנבה ורצח באופן מהותי ומוחלט, ואילו המוסר התועלתני הוא תלוי הקשר, ולפיכך מעשה מסוים נחשב למוסרי אם תוצאתו מיטיבה עם בני אדם רבים. לתפיסת המוסר התועלתני יש השלכות מהפכניות שהשכל הישר מסיט הצידה והן

מובלטות ברומן: אם מוסריותו של מעשה נמדדת על פי תוצאותיו, אפשר להסיק שהמטרה מצדיקה כל אמצעי, ואם אין מעשים אסורים באופן מוחלט אז הכול מותר – גם רצח, אם הוא משרת את טובת הכלל (Cox, 1990; Nuttall, 1978).

אך אין בפילוסופיה שהשפיעה על רסקולניקוב משום הסבר מספק למעשה הרצח. צעירים רבים באותה עת הושפעו מאותן תפיסות ולא העלו על דעתם לבצע פשע. השאלה מה מניע את רסקולניקוב להביא את הרעיונות הרווחים בתקופתו לידי מימוש במעשה רצח נותרת ללא מענה. רסקולניקוב מסביר לסוניה באופן מעט סתום מדוע רצח: "פשוט הרגתי. למעני הרגתי, למעני בלבד [...] חשוב היה לדעת אז [...] האם אוכל לעבור את הסף, או לא אוכל!" (עמ' 340). ניכר מדבריו שהוא מונע גם מצרכים פסיכולוגיים. קוקס (Cox, 1990) סבור שהמוטיבציה של רסקולניקוב לביצוע הרצח אינה תועלת חברתית אלא זהות אישית. באמצעות הרצח רסקולניקוב מנסה לבטא את זהותו הייחודית ולעמוד על חירותו האנושית. הוא רוצה להוכיח לעצמו שהוא משוחרר מחוקים וממוסכמות ושהוא מסוגל לרמוס גבולות ומכשולים העומדים בדרכו. לאור גילו הצעיר אפשר לראות במעשה הרצח מעין טקס חניכה.

קוקס רואה במעשה הרצח אקט מכונן של התבגרות ומצביע על ההיבטים המיניים שבמעשה הרצח: הדירה של אלנה היא מרחב נשי שגרות בו שתי נשים. ליזבטה, אחותה הצעירה של אלנה, מתנהלת בהפקרות ביחסה למין. גברים דופקים על הדלת בלי הרף ומבקשים להיכנס פנימה. ניסיונו של רסקולניקוב לחדור דרך הדלת הנעולה של אלנה מסמל חדירה אל גופה. הגרזן המשתלשל משרוול מעילו מסמל מיניות ותוקפנות גברית. מיד לאחר הרצח רסקולניקוב חש לפרוץ ולבזוז קופסה השמורה תחת מיטתה של אלנה. הרצח הוא טקס חניכה גברי, אקט מיני סימבולי שדרכו רסקולניקוב מוכיח את גבריותו.

הסיבה שרסקולניקוב רוצח נותרת בגדר תעלומה הפתוחה לפרשנות. ניכר כי אלנה איונובנה, הנרצחת, אינה אלא קורבן של דחף פנימי המניע את רסקולניקוב לבצע את הרצח. פרק זה מתעניין בשאלה מדוע רסקולניקוב בוחר לרצוח דווקא אותה. מה הופך דווקא את האישה הזקנה לקורבן הרצח?

למה רסקולניקוב רוצח אישה זקנה?

זמן קצר לפני שרסקולניקוב רוצח את אלנה איונובנה, בעודו הוגה ברעיון, הוא יושב במסבאה ושומע סטודנט וקצין צעיר משוחחים על אודותיה. הסטודנט מספר לקצין: "תמיד אפשר לקבל אצלה כסף. היא עשירה כמו יהודי, [...] רבים מאנשינו כבר היו אצלה. אבל היא נבלה נוראה..." (עמ' 55). הוא ממשיך ומספר שהזקנה רעה וגחמנית ושהיא גובה ריביות גבוהות. לזקנה אחות צעירה, ליזבטה, שהיא מכה ומשעבדת. ליזבטה משרתת את הזקנה וגם עובדת מחוץ לבית בתור תופרת, טבחית וכובסת. את הכסף שהיא משתכרת היא מוסרת לזקנה, ואילו הזקנה כתבה צוואה שבה היא מורשה את כל כספה למנזה. הפליא והצחיק את הסטודנט שליזבטה הרתה לעתים תכופות. הוא הסביר לקצין שעל אף היותה מכוערת, גברים רבים מוצאים בה עניין משום שהיא כנועה ומסכימה לכול. הקצין הקשיב בעניין רב וביקש מן הסטודנט לשלוח אליו את ליזבטה לשם תיקון לבנים.

בהמשך דבריו הסטודנט חוזר לעסוק באלנה:

"שמע מה שאומר לך, הייתי הורג את הזקנה הארורה הזאת ושוודד אותה, והאמן לי, כי ללא נקיפות מצפון, [...] מצד אחד זקנה טפשה, חסרת דעת, אפסית, רעה, חולה, שאינה דרושה לאיש, ולהפך, מזיקה לכל, שאינה יודעת לשם מה היא חיה, ומחר תמות כרגיל [עמ' 56] [...] מצד אחר, כוחות צעירים, רעננים, ההולכים לאיבוד בגלל חוסר תמיכה, והם אלפים, ובכל מקום. מאה, אלף

מעשים טובים ויוזמות אפשר לבצע בכספה של הזקנה, המיועד למנזה מאות ואולי אלפי אנשים שנפתחה לפניהם דרך בחיים. עשרות משפחות שניצלו מעוני ומהתפוררות, מאבדון, מזנות, מבתי חולים, ממחלות מין, וכל זה בכספה, הרוג אותה וקח את כספה, כדי שתוכל באמצעותו להקדיש את עצמך לשרות האנושות כולה והעניין הכללי: מה דעתך, האם לא יכופר פשע קטן אחד על ידי אלפי מעשים טובים? תמורת חיי אדם אחד – אלפי חיים שניצלו מריקבון ומהתנוונות. מוות אחד ומאה חיים תמורתו – הרי זו אריתמטיקה! ומה משקלה על מאזני החיים של זקנה שחפנית, טפשה ומרושעת זו? לא רב ממשקלה של הכינה, המקק, ואף פחות מזה, כי זקנה זו מזיקה. היא מכרסמת חיי אנשים!" (עמ' 57).

רסקולניקוב מאזין לשיחה בהתרגשות, המום לשמוע אחרים משיחים באותם רעיונות הנרקמים במוחו. בתום דבריו של הסטודנט אומר המספר: "כל אלה מחשבות ודיבורים צעירים, רגילים ביותר ותכופים ביותר, שנשמעו לא אחת" (עמ' 57). משמע, המחשבה להרוג את הזקנה אינה מחשבה מקורית ייחודית לרסקולניקוב. רסקולניקוב שותף להלך הרוח של התקופה שעל פיו צעירים רבים מתירים במישור התאורטי את הדם של נשים זקנות. דברי הסטודנט נשענים על התפיסות הפילוסופיות הרווחות באותה תקופה: טיעונים תועלתניים מושמעים לטובת רצח הזקנה, שבכספה אפשר יהיה לסייע לבני אדם רבים. המטרות הנעלות שכספה ישרת מצדיקות את האמצעי – רצח זקנה, מעשה המוגדר על ידי הסטודנט "פשע קטן".

הסטודנט במסבאה מנמק את הרעיון לרצוח את הזקנה, בין היתר, באופייה הנצלני והמרושע. גם רסקולניקוב מצדיק בפני סוניה את מעשה הרצח בטיעון דומה: "רק כינה הרגתי, [...] בלתי מועילה, מגעילה, מרושעת" (עמ' 337). ככל הנראה אלנה איונובנה היא אישה בעלת אופי רע. לא זו בלבד שהיא מנצלת עוני ומצוקה של בני אדם כדי לגבות מהם ריביות מנופחות – היא

גם אנוכית, שתלטנית ואלימה כלפי ליזבטה, אחותה הרפה והכנועה. אך מדברי הסטודנט עולה שאלנה אינה היחידה המנצלת את ליזבטה המסכנה. גברים רבים מנצלים את כניעותה של ליזבטה כדי לספק את תאוותם. רסקולניקוב והסטודנט טוענים שאלנה אינה ראויה לחיים משום שהיא חסרת תועלת, מרושעת ומזיקה. אך הספר גדוש בדמויות מרושעות ומזיקות לא פחות ממנה. כך למשל, ישנו סווידריגילוב, אדם שדוניה עבדה בביתו בתור חונכת לילדיו. סווידריגילוב זה הוא בעל נטיות פדופיליות. ככל הנראה הוא רצח את אשתו, ושמועות רומזות שרצח גם אדם נוסף. הוא אף ניסה לאנוס את דוניה. ישנו גם המחזר של דוניה, לוז'ין, המנצל את חוסר האונים של סוניה כדי להפליל אותה בגנבה ולבייש אותה בפני קהל רב. בכלל, רחובות סנט פטרסבורג מלאים בדמויות אכזריות האורבות ליתומים, לחולים ולעניים הרבים. כך למשל, בשיטוטיו ברחבי העיר רסקולניקוב מבחין בגבר אמיד אורב לנערה ענייה ושיכורה, ממתין לשעת כושר כדי לאנוס אותה. דמויות אלו גרועות בהרבה מאלנה, אך רסקולניקוב אינו חושב לרצוח איש מהן.

אלנה אינה יוצאת דופן באופייה הרע אלא בהיותה אישה זקנה. מבין שלל דמויות המשנה המרושעות המאכלסות את הרומן היא האישה היחידה. יתר דמויות הנשים מקריבות את עצמן לטובת אחרים, לרוב למען גברים: אימו הענייה של רסקולניקוב החוסכת מפיה כדי לשלוח לו כסף, אחותו המוכנה להינשא לגבר נבזה למען עתידו, וסוניה, המוכרת את גופה כדי להאכיל את אחיה היתומים ומאוחר יותר מתלווה אל רסקולניקוב לגלות בסיביר חרף הזלזול והתוקפנות שהוא מפגין כלפיה. לעומת גברים רבים ברומן המתנהלים באופן אנוכי, כוחני ואלים, הנורמה המקובלת בקרב הנשים היא הקרבה עצמית. אלנה חורגת מנורמה זו. היא אנוכית ורודפת בצע. בעסקיה עם הגברים הצעירים הפוקדים את ביתה היא קשוחה וממולחת, והיא אינה נכנעת להם למרות החשש שהם מעוררים בה.

רסקולניקוב והסטודנט מתעבים את אלנה בשל היותה אישה זקנה החורגת מן המקום שהחברה מיעדת לה. רשעותה והעובדה שהיא אינה מביאה

תועלת לאיש מרגיזות אותם משום שאישה זקנה, שלא כמו גבר צעיר, אינה אמורה לחיות למען עצמה. דבריהם על אודותיה שטופים גילנות. הם מכנים את אלנה "הזקנה" ואינם קוראים לה בשמה אפילו פעם אחת. היותה זקנה וקרבתה היחסית למוות ("ומחר תמות כרגיל"), הם בעיניהם הצדקה לרצח לא פחות מאופייה הרע. על סמך גילה הסטודנט מייחס לאלנה תכונות כגון חולי וטיפשות אף על פי שאין דבר בעלילה המעיד על היותה חולה או טיפשה. נהפוך הוא, אלנה מתפקדת היטב באופן עצמאי, וניכר שהיא מנהלת את ענייניה הכלכליים בתבונה. בשל היותה זקנה רסקולניקוב והסטודנט עושים לאלנה דהומניזציה ומדמים אותה ל"כינה" ול"מקק".

הבחירה של רסקולניקוב באישה זקנה למושא הרצח שואבת ממסורת תרבותית ארוכה של בוז ושנאה כלפי נשים זקנות, הנתפסות בחברה מרושעות, מגעילות ומיותרות. זכות הקיום של אישה זקנה שכבר אינה פורייה ושיאיבדה את קסמה הארוטי בעיני גברים אינה מובנת מאליה (Beauvoir, 1968). אלמנה שכבר אין לה בעל לשרת נתפסת חסרת תועלת עוד יותר.⁴ מנהג שרפת האלמנה בהודו מבטא את התפיסה שאישה זקנה אשר אינה מביאה תועלת לגבר אינה ראויה לחיים. אנשים צעירים מצפים מנשים זקנות לשרת אותם (McDonald, 1985). כאשר זקנים מגלים את אותם רצונות, רגשות וצרכים, הצעירים מגיבים בשאט נפש (Beauvoir, 1972). העיסוק של אישה זקנה בעצמה ובסיפוק צרכיה חורג ממה שהסטראוטיפ על גילה מכתוב, ונתפס בעיני גברים הרסני ומאיים (Rich, 1985). גופמן (Goffman, 1986) טוען שהחברה מצפה מאדם בעל סטיגמה חברתית להישאר בתוך הגבולות שבמסגרתם היא מוכנה לקבל אותו. אם אדם זה מערער על הגבולות ודורש לעצמו יותר ממה שהחברה מקצה לו, החברה תאבד את הסובלנות כלפיו ותעניש אותו. מנקודת מבט סוציולוגית אפשר אפוא לראות במעשה הרצח אקט שנועד להעניש את אלנה על שצברה כוח רב וחרגה מן המקום שהחברה מייעדת לאישה זקנה כמוה. הרצח מעביר את השליטה ואת הכוח מן האישה הזקנה אל הגבר הצעיר ובכך משיב את הסדר החברתי על כנו.

⁴ המילה ל"אלמנה" בסנסקריט פירושה המילולי "ריקה" (Rich, 1985).

העמדות הגילניות והשוביניסטיות הגורמות לרסקולניקוב ולסטודנט הצעיר לראות דווקא באלנה מושא לרצח נותרות במישור הסמוי. במישור הגלוי ההצדקה לרצח אלנה מסתמכת על רעיונות פילוסופיים רווחים השואבים מן המוסר התועלתני. במילים אחרות, אלנה נתפסת בעיני הגברים הצעירים לא ראויה לחיים משום שהיא זקנה. תפיסה גילנית זו מוסווית בצידוק פילוסופי ניטרלי לכאורה, ויוצרת תשתית אידאולוגית־רעיונית לרצח זקנה.

אותה הגברת בשינוי אדרת

הרומן "החטא ועונשו" יצא לאור לפני למעלה ממאה וחמישים שנה (בשנת 1866). על אף פער השנים בין הרומן לימינו, חלק מהטיעונים של רסקולניקוב והסטודנט במסבאה להתרת דמה של הזקנה מושמעים גם כיום ביחס לאנשים זקנים. כמו ברומן, גם בתרבות העכשווית הצידוק לאלימות כלפי זקנים מתבסס על תפיסות ועמדות ניטרליות לכאורה, הניזונות מגילנות סמויה. תפיסות אלו זוכות לגיטימיות חברתית, ומאפשרות הפעלה של פרקטיקות אלימות כלפי אנשים זקנים. אלימות כלפי זקנים, במובנה הרחב, כוללת לא רק פגיעה בזקנים ברחוב או בתוך המשפחה, אלא גם הפעלה של מדיניות ציבורית ופרקטיקות חברתיות אלימות, המובילות למותם של זקנים בטרם עת. אדגים זאת דרך התבוננות בדיון הציבורי סביב סוגיות משמעותיות לחייהם של אנשים זקנים: הקצאת משאבים לטיפול רפואי מאריך חיים וסוגיית "הזכות למות".

הדיון הציבורי בנושא הקצאת משאבים לטיפולים רפואיים מתבסס במידה רבה על עקרונות האתיקה התועלתנית: הסכום המוקצה למימון הוצאות הבריאות מוגבל, ויש לתעדף את השימוש בכסף באופן שיביא את התועלת הרבה ביותר למספר הרב ביותר של בני אדם. עקרונות המוסר התועלתני הם כשלעצמם ניטריים ואינם נדרשים לשאלה מי הם אותם בני אדם שראוי להקצות להם משאבים, אך עמדות גילניות מובילות להפניית הטיעון התועלתני נגד אוכלוסיית הזקנים.

טענה רווחת היא שטיפול רפואי מאריך חיים הוא יקר, והוא גוזל מהחברה משאבים רבים מדי. בעצם ניסוח הטיעון מובלעת גילנות, שכן הוא מבוסס על תפיסה הרואה בזקנים ובחברה שתי מהויות שונות, ובזקנים קטגוריה אנושית נפרדת ונחותה (חזן, 1984). גם הסטודנט ברומן מנגיד בין הזקנה לחברה באומרו: "הרוג אותה וקח את כספה, כדי שתוכל באמצעותו להקדיש את עצמך לשרות האנושות" (עמ' 57), משפט שמשמע ממנו שהזקנה אינה חלק מן האנושות.

בעוד הטיפול הרפואי בשני קצוות החיים הוא יקר, לא נשמעים טיעונים נגד הקצאת משאבים לטיפול הפרייה (שמדינת ישראל משקיעה בהם כסף רב) או לטיפול בפגים, גם כאשר סיכויי ההישרדות שלהם נמוכים מאוד, ואילו טיעונים נגד הקצאת משאבים לטיפול מאריך חיים לזקנים רווחים בשיח הציבורי. בספרה על הזקנה, בטי פרידן (Friedan, 1993) מצטטת סקר דעת קהל שנערך בארצות הברית ובו 50 אחוזים מהנשאלים סברו שרופאים צריכים לעשות הכול כדי להציל את חייו של תינוק בן יומיו, גם אם הוא סובל ממום חמור שיגביל מאוד את חייו. אותם נשאלים סברו שלמשפחה של חולה סופני אין זכות לדרוש שישתמשו בטכנולוגיות רפואיות יקרות כדי להשאיר אותו בחיים.

השיח הציבורי בדבר הפניית משאבים לטיפול רפואי מאריך חיים מנגיד בין תועלת זקנים לתועלת צעירים, ומנוסח באופן המצריך לבחור מי מביניהם זכאי יותר לחיות (כפי שטוען הסטודנט ברומן: "מצד אחד זקנה [...] מצד אחר, כוחות צעירים, רעננים" [עמ' 56-57]). ההנגדה מבוססת על הנחה שהצרכים של אנשים זקנים באים על חשבון צרכים של צעירים, ולא, למשל, על חשבון כסף מבוזבז בתוך מערכת הבריאות או מחוצה לה. זהו שיח המזין מאבק בין־דורי ומעודד הפניה של תסכול הציבור על כשליה של מערכת הבריאות כלפי אנשים זקנים (Friedan, 1993).

הדיון בסוגיית הקצאת המשאבים לטיפול רפואי מאריך חיים קשור באופן הדוק לשאלה האם בכלל רצוי שאנשים זקנים יאריכו ימים. שאלה זו נתפסת

נושא לגיטימי לדיון ציבורי שכמותו אין שומעים בימינו בעניין שום אוכלוסייה אחרת. כך למשל, ג'קובי, עיתונאית וסופרת אמריקנית, כותבת שההשלכות החברתיות והכלכליות של מצב שבו אנשים רבים יחיו עד גיל מאה הן מזעזעות. היא שואלת: מה נעשה עם כל כך הרבה אנשים שיתפסו מקום על כדור הארץ הצפוף? מה הערך של הארכת החיים של אישה בת מאה אם היא בקושי יכולה לראות ואינה מסוגלת ללכת? האם זקנה ארוכה מאוד מביאה תועלת למין האנושי או רק מספקת את תאוות החיים של אנשים זקנים שרוצים לדחות את המוות עוד ועוד? (Jacoby, 2011).

אמירות גילניות מסוג זה הפכו רווחות בעקבות הגידול במספר הזקנים שחל בעשורים האחרונים ובשל יוקר הטיפול הרפואי והסיעודי הנדרש לעיתים קרובות בשלבים הסופיים של החיים. הזקנה נתפסת נטל חברתי ובעיה התובעת פתרונות (חזן, 1984). פרידן מתרשמת שהחברה ממתינה לפתרון סופי כלשהו לבעיית הזקנה, משום שרבים רואים בזקנים עול כבד על בני משפחתם ועל החברה כולה. היא סבורה שהחברה אינה מעוניינת בקיומם של הזקנים.

זקנים נתפסים כבעיה בין היתר משום שרואים בהם אוכלוסייה שאינה מביאה תועלת (כפי שרסקולניקוב רואה בזקנה "בלתי מועילה"). זהו טיעון גילני משום שהוא מתעלם מהשקעתם הכלכלית בעבר (חזן, 1984) ומתועלות רבות שאינן כלכליות שהם מביאים לחברה בהווה (סדן, 2002). יתר על כן, טיעון זה מופנה רק כלפי זקנים ולא, למשל, כלפי עשירים חיי נהנתנות, וזכותם לחיים אינה מוטלת בספק. מי שנחשב לאדם במלוא מובן המילה זכותו לחיים אינה מותנית בתועלת שהוא מביא לזולת.

בתוך אקלים חברתי זה, בעשורים האחרונים גובר הדיון הציבורי בסוגיית זכותו של האדם החולה לשים קץ לחייו, ותופעה זו זוכה ליותר ויותר לגיטימיות מצד החברה. בסקר שנערך בארצות הברית אמרו 62 אחוזים מהאמריקנים מתחת לגיל 65 שיש לאנשים זכות מוסרית לסיים את חייהם אם אין תקווה

להחלמה. בקרב אנשים מעל לגיל 65 האחוזים נמוכים יותר (Jacoby, 2011). לכאורה מדובר בסוגיה מוסרית ניטרלית, בקונפליקט בין ערך קדושת החיים לבין ערך האוטונומיה של האדם על חייו ועל מותו. אלא שדיון זה רלוונטי בעיקר לזקנים, שהם רוב בקרב החולים במחלה סופנית חשוכת מרפא. אי אפשר לנתק את סוגיית הזכות למות מיחס החברה לזקנים ומתפיסות גילניות המזינות את הדיון. כך למשל, ג'קובי כותבת שכאשר אדם צעיר מתאבד זו טרגדיה, ולעומת זאת אין זה כך במקרה של אדם זקן שרוב חייו מאחוריו והוא עתיד למות מוות כואב בתוך זמן קצר (Jacoby, 2011). זו תפיסה גילנית הרואה בחולי ובקרבה למוות גורמים אשר הופכים את ההווה של אדם זקן לפחות ערך. הסטודנט ברומן מצדיק את רצח הזקנה בטיעון דומה: "זקנה [...] חולה [...] [ש]מחר תמות כרגיל" (עמ' 56).

כבר בשנות השמונים של המאה הקודמת פרידן שפכה אור על הגילנות המזינה את הדיון הציבורי בדבר הזכות למות. פרידן חשדנית כלפי העניין שמגלה הציבור בזכות של אנשים זקנים שחולים במחלה סופנית לסיים את חייהם. היא מעלה את השאלה האם העניין הגובר בזכות למות נובע מתוך הרצון לקדם את ערך האוטונומיה של אנשים על מותם, או שמא העניין בנושא נובע מהרצון של החברה לפתור את "בעיית" הזקנה. היא מביעה חשש שאנשים זקנים שמחליטים לסיים את חייהם עושים זאת מתוך ציות לצו חברתי בלתי מדובר התובע מהם להימנע מלהפוך לבעיה ולנטל על קרוביהם ועל החברה. היא מייחסת חלק ממקרי האובדנות בגיל הזקנה ללחץ סמוי שמופעל על זקנים מצד ילדיהם ומצד החברה לסיים את חייהם כדי לא לגזול משאבים יקרים של זמן וכסף. פרידן מביעה חשש שהדיון הציבורי בדבר הזכות למות מסווה את הדרישה של החברה מזקנים למות כדי לא להפוך לנטל (Friedan, 1993).

בסוף חודש מאי 2014 התפרסמה בעיתון "הארץ" ידיעה שכותרתה: "קשישים שאינם חולים יוכלו לעבור המתת חסד בשווייץ: ארגון 'אקסיט' להמתות חסד ירחיב את שירותיו מכיוון שקשישים רבים, שרואים בזקנה

פרק לא מכובד, מבקשים את עזרתו למות". בידיעה נכתב שארגון "אקסיט" יאפשר המתת חסד גם לזקנים שאינם חולים במחלה סופנית. הארגון הוסיף לשירותיו סעיף הכולל "התאבדות בגלל גיל מבוגר", סעיף המאפשר לאנשים זקנים הסובלים מבעיות פסיכולוגיות או פיזיולוגיות הקשורות לגיל המבוגר לבחור לסיים את חייהם (פרנץ', 2014). ידיעה זו מרעישה בעיניי, שכן עד כה ארגונים להמתת חסד בשווייץ הציעו את שירותיהם רק לאנשים החולים במחלות קשות או סופניות (שילה, 2011). עתה, לראשונה, ארגון להמתת חסד מאפשר לקבוצת אנשים בריאה להיעזר בשירותיו. ארגון "אקסיט" רואה בזקנה כשלעצמה סיבה מספקת לסייע לאדם לסיים את חייו.

ארגונים להמתת חסד מסתמכים על נורמות מקובלות בחברה כדי לקבוע אילו אוכלוסיות רשאיות להיעזר בשירותם. הם שואבים לגיטימציה לפעילותם מההסכמה חברתית שבנסיבות מסוימות חייו של אדם אינם חיים ראויים. כך למשל, הם מסייעים לחולים במחלה קשה או סופנית לשים קץ לחייהם משום שיש הסכמה חברתית רחבה שמצבי חיים אלו הם סבל גדול מנשוא. מנגד, ארגונים אלו אינם מסייעים לאדם צעיר ובריא לשים קץ לחייו, משום שהחברה רואה בחייו של אדם צעיר ובריא דבר יקר ערך שראוי להילחם עליו. אם כן, ההחלטה להחיל את הזכות להמתת חסד על זקנים בריאים מעידה על התגבשות של הסכמה חברתית מסוימת לתפיסה שהמוות עדיף על פני החיים בתור אדם זקן.

מה הופך את תקופת הזקנה לרעה כל כך עד כי המוות נתפס טוב ממנה? הטיעון המובא בכתבה להחלת הזכאות להמתת חסד על זקנים בריאים הוא שהזקנה נחשבת בעיני זקנים רבים "פרק לא מכובד". כבוד הוא מושג חברתי. הכבוד שאדם רוחש כלפי עצמו בכל תקופה בחיים מושפע מהמסרים שהוא מקבל מהחברה. אנשים זקנים החשופים למסרים מפחיתים לאורך זמן עשויים להפנים אותם ולחוש שהקיום שלהם אינו דבר מכובד. בשונה מסבלם של חולים במחלות קשות וסופניות, שהוא גזרת גורל שאין לשנותה, סבלם של אנשים זקנים המרגישים שקיומם אינו ראוי הוא סבל בידי אדם שיש לו

תקנה. אך במקום לנסות לשנות את פני החברה ולהופכה להומניסטית יותר, מוצע לאדם הזקן פתרון "מכובד" של המתת חסד.

ארגון "אקסיט", הקובע לאילו אוכלוסיות לאפשר המתת חסד, מתבסס על הנורמות החברתיות בדבר אילו חיים אינם חיים ראויים, אך גם, בה בעת, מקבע ומבסס את הנורמות הקיימות. מה שאפשרי ומקובל מבחינה תרבותית נתפס בעיני רבים לגיטימי ואף מוסרי. הכללת זקנים בריאים בין הזכאים להמתת חסד מעניקה משנה תוקף לתפיסה החברתית שהזקנה היא פרק לא מכובד, ואף מכרסמת בעצם הזכות של אנשים זקנים לחיים. במקום לקדם את זכותם של זקנים בריאים לחיות בכבוד, החברה מקדמת את זכותם "למות בכבוד".

הדיון הציבורי בסוגיות שתוארו ובסוגיות רבות אחרות הנוגעות לחייהם של זקנים רווי גילנות והוא מבוסס במידה רבה על ההנחה שחייהם של אנשים זקנים הם פחותי ערך. הנחה זו מוסווית בעמדות וערכים ניטראליים לכאורה, זוכה ללגיטימיות חברתית ומתורגמת לפרקטיקות אלימות כלפי אנשים זקנים. כך לדוגמה, מחקרים מראים שגילנות סמויה הרווחת במערכת הבריאות גורמת למותם בטרם עת של זקנים רבים (אלון, גולנדר וכרמל, 2013; Bowling, 1999; Kagan, 2008; Currey, 2008). כמו ברומן "החטא ועונשו", גם בתרבות העכשווית קורבנה העיקרי של הגילנות הוא האישה הזקנה. המילה "זקנים" מטשטשת את ההיבט המגדרי של תופעת הזקנה: רוב הזקנים הם נשים זקנות, בייחוד בזקנה המאוחרת, המקושרת עם עוני, מוגבלות, טיפול רפואי וסיעודי יקר ומחלות סופניות – תקופה שבה עצם חייו של האדם תלויים בערך שהחברה מייחסת להם.

סיכום

הרומן "החטא ועונשו" ממחיש את המדרון החלקלק בין תפיסות ועמדות למעשים. ברצח הזקנה רסקולניקוב מביא לידי מימוש רעיונות רווחים שרבים בתקופתו, וגם בימינו, שותפים להם. רסקולניקוב מאמין שרצח יצור חסר ערך, אך מיד לאחר הרצח הוא נופל למשכב, מצבו הנפשי והגופני מתערער והוא אינו מסוגל להמשיך בחייו. על אף תפיסותיו, כל הווייתו מתקוממת נגד מעשה הרצח. לא כך מחוץ לרומן, כאשר תפיסות ועמדות גילניות מתורגמות למעשי אלימות כלפי זקנים ואף מובילות למותם של זקנים רבים, והחברה עומדת מנגד בשוויון נפש. כדי להיאבק באלימות כלפי זקנים יש לחשוף את הגילנות החבויה מאחורי הצידוקים המתירים אותה, ולשמוט את הקרקע האידאולוגית-רעיונית המאפשרת לה להתקיים.

דרושה זקנה מרשעת

על נחיצותה של המכשפה הזקנה באגדת האחים גרים "עמי ותמי"

האגדה "עמי ותמי", ובשמה המקורי "הנזל וגרטל" (Hänsel und Gretel), היא מעשייה עממית אשר נכתבה על ידי האחים גרים במהלך המאה ה־19.

עמי ותמי הם ילדיו של חוטב עצים עני המתגוררים איתו ועם אימם החורגת. המעשייה מתרחשת בתקופה של רעב ומחסור כשאינן די מזון בבית כדי להאכיל את כל בני המשפחה. אשתו של חוטב העצים משכנעת אותו לנטוש את ילדיו ביער. בדרך אל היער עמי מפזר חלוקי אבן קטנים ובאמצעותם הוא ואחותו מוצאים את דרכם חזרה הביתה. אביהם ואימם החורגת אינם מוותרים, ובפעם השנייה הם מוליכים את הילדים עמוק יותר אל תוך היער ועוזבים אותם למותם.

מותשים ומורעבים עמי ותמי מגיעים אל בית באמצע היער שכולו עשוי עוגות וממתקים ונוגסים בשקיקה בקירותיו. בעלת הבית, אישה זקנה, מזמינה אותם פנימה, מאכילה אותם ומשכיבה אותם לישון. בבוקר מתגלה כי הזקנה היא מכשפה. היא הופכת את תמי למשרתת, כולאת את עמי, מפטמת אותו וזוממת לאכול אותו. באחד הימים, כאשר היא מחליטה שהגיעה העת לאכול את עמי, היא מורה לתמי לחמם את התנור. תמי מעמידה פנים שאינה יודעת להבעיר אש בתנור. כיוון שהמכשפה אינה מיטיבה לראות, היא מקרבת את פניה אל התנור הבוער, ותמי דוחפת אותה פנימה. המכשפה נשרפת למוות.

מכאן ואילך המזל מאיר פנים לילדים. הם מוצאים בבית המכשפה אוצר גדול של אבנים יקרות וממלאים את כיסיהם. הם מצליחים למצוא את דרכם חזרה הביתה אל אביהם. האוצר שהביאו מבית המכשפה שם קץ לדאגות הכלכליות של המשפחה, והם חיים ביחד באושר ועושר.

האגדה "עמי ותמי" נפתחת בבעיה קשה של מחסור ורעב במשפחה. נהוג לחשוב שבעיות מצוקה הורים מקריבים את עצמם למען ילדיהם, אך באגדה הזאת ההורים משלחים את הילדים אל מותם כדי להציל את עצמם. עמי ותמי הקטנים סובלים מרעב, אך גם מבגידה ומנטישה על ידי הוריהם.

מקובל לראות במכשפה את הבעיה שאיתה מתמודדים עמי ותמי באגדה זו, אך לאמיתו של דבר, המכשפה אינה הבעיה אלא הפתרון. המפגש עם הזקנה פותר באופן מושלם את בעיות הילדים. הם מורעבים וחסרי בית, ולזקנה בית שכולו עשוי דברי מתיקה. בהמשך האגדה הזקנה פותרת לא רק את בעיות הילדים אלא את המצוקה הכלכלית של המשפחה כולה, כאשר הילדים שבים הביתה ובידם אוצר גדול שלקחו מהזקנה המאפשר למשפחה כולה לחיות ברווחה. הסוף הטוב לאגדה מתאפשר בזכות עושרה ורשעותה של הזקנה, שהרי אילו לא הייתה הזקנה עשירה, כיצד היו נפתרות הבעיות הכלכליות של המשפחה? ואילולא הייתה מרשעת, מאין היו שואבים הצדקה לנכס לעצמם את רכושה?

עוניו של חוטב העצים הוא ככל הנראה תוצר של הסדרים חברתיים וכלכליים נצלניים של התקופה הפאודלית, אך הפתרון שנמצא לבעיית העוני באגדה אינו מאבק בין מעמדות אלא מאבק בין דורות: ההורים מפנים עורף לילדיהם, הזקנה רוצה לאכול את הילדים והילדים רוצים לאכול את ביתה. האגדה ריאליסטית מבחינה זו שיותר פרקטי לפתור את בעיית העוני באמצעות ניכוס רכושה של אישה זקנה מבאמצעות עימות עם עשיר הכפר, לדוגמה, שספק

אם היה מגיב בנדיבות רבה מהזקנה אילו ילדי זרים נגסו בביתו. אישה זקנה היא טרף קל. הילדים מצליחים להערים עליה ולהרוג אותה הודות לחולשות הנובעות מגילה המתקדם. היא כבר אינה מיטיבה לראות, ותמי מנצלת זאת כדי לשכנעה שהאש בתנור כבויה ולדחוף אותה פנימה.

חלק מקסמן של אגדות ומקור משיכתן בעיני ילדים הוא העובדה שהן מציגות באמצעים דמיוניים את טיבו של העולם האמיתי (בטלהיים, 1980). הזקנה באגדה מגלמת בדמותה ארכיטיפ מושרש היטב בתרבות המערבית של מכשפה זקנה ומרשעת. לאורך ההיסטוריה נשרפו זקנות רבות על המוקד בעוון היותן "מכשפות". דעות קדומות כלפי אוכלוסייה מוחלשת אינן מסתכמות במילים, אלא סוללות את הדרך לניצול (Macdonald, 1985). האגדה מציגה את הדימוי החברתי של הזקנה ואת הניצול והפגיעה הנלווים לו. המציאות החברתית שמתוארת באגדה מתקיימת גם כיום כאשר ניצול כלכלי ופגיעה בזקנים הם פתרון נפוץ למצוקה הכלכלית של צעירים מהם.⁵

הסוף הטוב של האגדה הוא טוב כל עוד מתבוננים בסיפור מנקודת המבט של הדורות הצעירים, הילדים וההורים, ומתעלמים מנקודת מבטה של האישה הזקנה. האב, אשר ניסה להרוג את ילדיו (פעמיים), זוכה למחילה מהם (ומהקורא) וחי עימם באושר ועושר, ואילו הזקנה נדונה למוות.

הצגת הילדים "פיית המרציפן" של תיאטרון "הקרן" היא וריאציה על מוטיבים מרכזיים באגדה "עמי ותמי", אך בשונה מהאגדה, היא נותנת מקום לנקודת המבט של האישה הזקנה. ההצגה מספרת על מכשפה שמנסה למשוך אליה ילדים באמצעות גן ממתקים שהיא מגדלת. המכשפה הזקנה מטילה אימה

⁵ בסקר הארצי שנערך בישראל בנושא התעללות בזקנים והזנחתם דיווחו כ-6.5 אחוזים מהזקנים על ניצול כלכלי. במרבית המקרים הניצול הכלכלי מלווה בפגיעות נוספות (אידיקוביץ', לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005).

באורחותיה המוזרות ובניסיונותיה המגושמים למצוא חן, אך היא אינה אישה רעה. יותר מכל דבר אחר היא רוצה חברה. היא שרה:

"קסם ממת-ממתקים, יביא לי חברים, כן! מי רוצה ממתק קטן [...]
פה-פה-מכשפה-פפה, רוצה גם היא חבר אחד ולא להיות לבד,
כן! [...] תראו אני שתלתי כאן גן של ממתקים, כן! יבואו לשחק
איתי בו כל החברים, כן! ולא אהיה יותר לבד פה-פה-מכשפה!
ואז אהיה פתאום כל כך יפה מרוב שמחה..." (מוסנזון ורוזנטל,
2007)

כמו באגדה "עמי ותמי" גם בהצגה "פיית המרציפן" המכשפה הזקנה מנסה לצוד ילדים באמצעות ממתקים. באגדה הזקנה מנסה לצוד ילדים כדי להרע להם, ואילו בהצגה היא מנסה למשוך אותם כדי ליהנות מחברתם. בהצגה ה"מכשפה" הזקנה מוצגת לא כפי שהיא נתפסת על ידי החברה, אלא כפי שהיא לעיתים קרובות באמת – אישה בודדה ומנודה המודעת לעובדה שעליה לתת תמורה חומרית בעבור התקבלותה בחברה.

חלק שני

מופעים של פגיעה

”למלכה אין בית, למלך אין כתר”⁶ 7

התעללות בהורים זקנים

פרק זה דן בשתי יצירות ספרות המגוללות את סיפוריהם של הורים זקנים שסובלים מהתעללות מצד ילדיהם הבוגרים: "האם הזקנה", סיפור קצר מאת פרל ס' בק על איכרה זקנה וענייה בסין; ו"המלך ליר", מחזה מאת ויליאם שייקספיר על אודות מלכה הזקן של אנגליה. האיכרה הענייה והמלך, דמויות כה שונות זו מזו, נקלעים למצוקה דומה. בעקבות החלטתם להעניק לילדיהם את כל רכושם, הם נעשים תלויים בהם וחווים התעללות קשה מצידם. הפרק בוחן את הסיבות להתעללות ילדים בהוריהם הזקנים כפי שהן משתקפות ביצירות אלו. דרך בחינה וניתוח של יצירות הספרות הפרק עוסק בשאלה: כיצד טבעי שילדים ינהגו בהוריהם לעת זקנה – בכפיות טובה או במסירות?

האם הזקנה

"האם הזקנה" הוא סיפור קצר המתרחש בסין בסביבות סוף המאה ה־19, ומסופר בו על אישה זקנה המתגוררת אצל בנה. בעבר חיה האישה על אדמותיה בכפר, ועיבדה את שדות האורז לצד בעלה. עבודת האדמה קיימה את המשפחה בדוחק רב. לה ולבעלה נולדו שבעה ילדים, אך רק שלושה, שני

⁶ גולדברג, 1979, עמ' 222. כל הזכויות שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד – ספריית פועלים.

⁷ פרק זה פורסם לראשונה בתור מאמר בכתב העת "גרונטולוגיה וגריאטריה" [מא(4), 2014].

בנים ובת, שרדו את תנאי הקיום הקשים. הבן שבביתו גרה האם היה המוכשר שבילדים. לכן היא ובעלה החליטו לשלוח אותו לפנימייה נוכרית טובה מחוץ לכפר. הבן נחל הצלחה רבה בלימודיו. בחלוף הזמן הוא התרחק ממשפחתו הענייה ומיעט לבקר בבית. יום אחד הופיע הבן במפתיע בבית ההורים וביקש שייתנו לו כסף למימון המשך לימודיו מחוץ לסין. הוא פנה לאימו ואמר: "אני רוצה לבקש ממך ומאבי שתתנו לי כל אשר יש בידכם לתת, ולעת זקנה אדאג לכם ללא טענות ומענות" (בק, 1958, עמ' 187). לאחר לבטים נענו ההורים לבקשתו ונתנו לו את כספם.

בשנים שהשתלם הבן בלימודיו מחוץ לסין, נפטר בעלה של האם. באותה עת נפטר גם בנה השני אשר גר בקרבתה. בתה, גם היא ענייה מאוד, גרה בכפר מרוחק, והאם איבדה את הקשר עימה. כעת נותר לה רק הבן שלומד מחוץ לסין. לכן כשכתב וביקש עוד ועוד כסף, מכרה האם את אדמתה עד החלקה האחרונה כדי לתמוך בו. שכן זקן הזהיר אותה: "מוטב לא למכור את כל האדמה, שאפילו בנים אינם אוהבים כל כך אם שאינה מביאה מאומה" (עמ' 188). אך האם הזקנה סמכה על בנה. היא ענתה בקול צוחק: "איני פוחדת. הוא אמר שידאג לי, ללא טענות, ואיני חוששת פן לא ימצא עבורי מקום בביתו" (עמ' 188).

אלה הנסיבות שהובילו למגורים של האם הזקנה בבית בנה. הבן הפך זה כבר לאיש משכיל ואמיד הזוכה לכבוד הבריות. הוא נשוי ואב לשתי ילדות קטנות. ביתו גדול ומרווח ומלא במשרתים. לכאורה כל צרכיה של האם מסופקים בבית זה, אך היא אומללה. בנה וכלתה נוהגים בה ברתיעה ובריוח. נוכחותה בבית מפריעה להם משום שהיא אינה מסתגלת לחוקים ולנימוסים הנהוגים אצלם. ארוחות המשפחה הן זירה מרכזית למתחים ולפגיעה באם הזקנה. בשעת הסעודה השולחן עמוס בכל טוב והזקנה משתוקקת לאכול מכל התבשילים. בתחילה נהגה לטבול את מקלות האכילה שלה בקערות המשותפות, דבר שהכעיס מאוד את בנה וכלתה. פעם אחת, כשהכניסה את מקלות האכילה לסיר המרק, שפכה כלתה את תכולת הסיר באומרה: "אין

אנו חפצים לשתות אחריו!" "לא ארעיל אתכם," קראה הזקנה. אשת הבן ענתה: "אינך משתמשת אפילו במברשת שיניים" (עמ' 184). עם הזמן למדה האם הזקנה להמתין בשקט עד שיוגש לה מזונה. אין היא מעיזה לבקש את התבשילים שהיא אוהבת מחשש שבנה ילעג לה, כפי שלעיתים הוא נוהג. פעם אחת, לדוגמה, אמר: "את אוכלת כמו הפועלים! [...]" מה את עושה, שאת זקוקה לאוכל רב כל כך?" (עמ' 185). האם הזקנה מסתפקת בקערה אחת של אורז ועוזבת את השולחן רעבה. בתום הארוחה היא מתגנבת למטבח ואוכלת מן השיירים לצד המשרתים. היא אוגרת שאריות מזון בחדרה כדי לא לרעוב בין הארוחות.

האם הזקנה משתוקקת לקרבתן של נכדותיה. היא רוצה לחבק אותן ולחוש את מגע עורן הצעיר והרך, אך בנה וכלתה מרחיקים אותן ממנה. הם אוסרים עליה להכניס את הילדות לחדרה הרוחש עכברים שנמשכים אל שיירי המזון. הילדות למדו להסתייג מהזקנה, והבת הגדולה כבר מפנה לה עורף. המתח בין האם הזקנה לבנה מגיע לשיא כאשר היא מפתה את הילדה הקטנה להיכנס אל חדרה באמצעות עוגת שקדים ישנה ועבשה. הילדה אוכלת את העוגה ונעשית חולה. הבן מגיב בכעס ואומר שלא יאפשר לה לקלקל את ילדיו. ביתו לא יהיה דומה לביתה של אימו, שבו שוטטו עופות והילדים אכלו מכל הבא ליד. בשעה שדיבר האם הזקנה

"הציצה בו. ניסתה לזכור שהיה בנה... והשתדלה לזכור בדמות תינוק קטן, בוכה, המנסה למצוץ את פטמת שדה. אולם – לא עלה בידה. נדמה לה שתמיד היה כפי שהוא עתה, אדם גאה מאוד ומלומד, לבוש נכרית, ומשקפי הזהב על אפו. הוא היה אדם חסר רחמים ונטול חיוך והיא פחדה ממנו עד לייאוש" (עמ' 191).

תיאור מכמיר לב זה ממחיש כיצד מה שהעניקו הורים לילדיהם בעבר עשוי להפוך בהווה לחסר ממשות ולחסר משמעות. האם הזקנה פורצת בבכי

ואומרת שברצונה לעזוב את ביתו. הבן מסביר שאין לה לאן ללכת. הוא עצמו פנה לבתה והציע לה כסף אם תיאות לקחת אליה את האם, אך הבת סירבה. לנוכח הדברים האלה ייאווה של האם הזקנה גובר והיא משתוקקת למות. הסיפור מסתיים בתיאור האם מייבבת כתינוקת ומחפשת נחמה אצל אחת המשרתות, אך נדחית בקוצר רוח.

האם הזקנה נקלעה למצב נואש ומעורר רחמים, וסבלה הוא במוקד סיפור זה. העלבונות היומיומיים, הקטנים לכאורה, שהיא חווה בבית בנה מצטברים לאומללות גדולה. לאורך הזמן, היחס המשפיל של בנה וכלתה, שבהם היא תלויה, מותיר את הזקנה חסרת אונים כתינוקת וגורם לה לאבד את הרצון לחיות. התנהגות הבן מקוממת במיוחד לנוכח העובדה שהאם נעשתה תלויה בו משום שנתנה לו את כל רכושה. ארתור שופנהאואר, בספרו על יסודות המוסר, מכנה התנהגות כזו "אי־צדק כפול". אי־צדק כפול מתקיים כאשר אדם שלקח על עצמו מחויבות להגן על אדם אחר, לא זו בלבד שאינו עומד במחויבות זו, דבר שמהווה כשלעצמו אי־צדק, אלא הוא אף פוגע באותו אדם במקום להגן עליו. בהתנהגות מסוג זה יש משום בגידה, והיא נמנית עם הגרועים שבפשעים מהבחינה המוסרית (Schopenhauer, 1995). פגיעת הבן באימו הזקנה שייכת לקטגוריה זו. על אף חומרתה המוסרית, פגיעת ילדים בהורים זקנים שהעניקו להם את רכושם היא תופעה נפוצה. סיפור זה ויצירות ספרות נוספות מנסים להתמודד עם תופעה זו ולהבינה.⁸

מדוע הבן פוגע כך באימו? לצד התמקדות בסבל של האם, הסיפור מציג דינמיקה מורכבת במשפחה וכך פורש בפני הקורא כר נרחב לפירוש המניעים להתנהגות הבן. ניכר כי הניתוק של הבן ממשפחתו בגיל צעיר וחשיפתו להשכלה ולתרבות "מתקדמת" גרמו לו לחוש בושה במוצאו ורצון להתכחש אליו. הבן מעוניין לנתק את עצמו מאורחות החיים והתרבות שאימו

⁸ יצירה נוספת העוסקת בנושא זה היא הרומן "אבא גוריו" מאת בלזק (1992).

מסמלת בעיניו, ואילו האם מתעקשת לשמר את הרגליה הישנים. מתח בין תרבותי זה הוא גורם מרכזי לחיכוכים בין האם לבנה. נוסף על כך, לא פעם התנהגותה של האם הזקנה מתגרה ומרגיזה. לדוגמה, כלתה מבקשת ממנה שלא להכניס את הילדות לחדרה ו"לכן הפך הדבר לאחד משעשועיה של הזקנה [...] לפתות את אחד הילדים שייכנס אליה" (עמ' 186). כמו כן, כאשר האם הזקנה כועסת על בנה, היא נוהגת לרכל עליו עם מוכרי דגים וירקות המביאים את מרכולתם לפתח הבית.

זיכרונות האם הזקנה מתקופת ילדותו של בנה שופכים גם הם אור על התנהגות הבן. האם נזכרת כיצד היא ובעלה קיימו את משפחתם בדוחק בעבודת שדה מפרכת, וכיצד מתו ארבעה מתוך שבעת ילדיה – שלושה בשל תנאי המחיה הקשים, ואחת, היא נזכרת בעצב, נאלצה להמית. התינוקת נולדה בשנה חסרת יבול שבה גוועו רבים ברעב, וחמותה הורתה לה להרוג את התינוקת עם היוולדה. הדיאלוג בין האם לבנה בשעת המריבה מעיד כי טראומה זו נחרטה היטב בזיכרונם, והיא נוכחת עדיין במערכת היחסים ביניהם. הבן אומר לאימו: "איני חפץ לאבד ארבעה מתוך שבעת ילדיי כפי שקרה לך", והאם עונה ברעד: "האם אתה מאשים אותי בהריגת ילדיי שלי?" (עמ' 192). חילופי דברים אלה עשויים להסביר מדוע הבן דוחה דחייה מוחלטת את מסורות העבר שהאם מייצגת. ייתכן כי השמירה המוקפדת על היגיינה בביתו מונעת מחרדה מפני מחלות אשר גרמו למות הילדים בבית האם. שלא במודע, הבן "מחזיר" לאימו ופוגע בה בדרכים דומות לדרכים שבהן נפגע ממנה כשהיה ילד התלוי בה: בילדותו סבל בביתה מרעב, וכיום, כשהיא נסמכת על שולחנו, היא רעבה. היא ביצעה את הוראת חמותה והרגה את בתה במו ידיה, וכעת כשהיא בתפקיד החמות, הוא מונע ממנה לגעת בבנותיו.

מעבר למורכבות היחסים בין האם לבנה, הסיפור מרמז על סיבה נוספת להתנהגות כפוית הטובה של הבן. הדמויות בסיפור נטולות שמות פרטיים. הן מזוהות רק על פי גילן ומיקומן בדורות המשפחה (אם זקנה, בן, כלה וילדה).

כיניו הדמויות בשם כללי במקום בשם פרטי הופך אותן לסימבוליות. משתמע מכך שהסיפור אינו בא לייצג רק מצב משפחתי ייחודי אלא גם לשקף אמת כללית יותר בדבר היחסים בין ילדים להוריהם הזקנים. אמת זו מבטא השכן הזקן בהזהירו את האם: "בנים אינם אוהבים כל כך אם שאינה מביאה מאומה" (עמ' 188).

האב הזקן

בקצה השני של העולם, בתקופה אחרת, מלך אנגליה הזקן נתון במצב דומה. בשנות השמונים לחייו המלך ליר מחליט לפרוש מן המלוכה ולהעביר את השלטון לידי שלוש בנותיו. בתמורה הוא מבקש לגור אצלן ולקבל את טיפולן ואהבתן. בטרם יעניק לבנותיו את חלקן בממלכה, הוא מבקש מכל אחת מהבנות להפליג בתיאור האהבה שהיא רוחשת כלפיו. קורדליה, בתו האהובה, שרגשותיה כלפיו כנים ועמוקים, מסרבת לעשות זאת, ואילו אחיותיה רודפות הבצע, גונריל ורגן, מרצות את האב בדברי חנופה. ליר נפגע מקורדליה. הוא מחליט לנתק כל קשר עימה ולחלק את הממלכה בין שתי אחיותיה.

זמן קצר לאחר שליר מוסר את הממלכה לידי גונריל ורגן, הוא עובר לגור בארמונה של גונריל. המגורים אצל גונריל אינם עולים יפה. ליר ובני לווייתו, כמאה אבירים, מבלים בציד ובשתייה, מתנהגים בפראות ומתקוטטים עם משרתיה של גונריל. גונריל מצידה מורה למשרתים לנהוג באביה בזלזול כדי להכעיס אותו ולגרום לו לעזוב את ביתה. היא אף תובעת מאביה לדלל את פמלייתו. ליר הזועם עוזב את ארמונה של גונריל ועושה את דרכו אל רגן מתוך אמונה שבביתה יזכה ליחס של כבוד. השוטה⁹ המלווה את ליר בדרכו לשם מזהיר אותו שהוא עתיד לסבול הרבה מבנותיו מכיוון שנתן להן את רכושן ונותר חסר כול. בדברי השוטה מהדהדים דברי השכן מהסיפור "האם

⁹ בתקופת הרנסנס, השוטה (the fool) היה משרת בביתם של בני אצולה רבים. התייחסו אליו כאל חיות מחמד או כאל קמע, ותפקידו היה לא רק לשעשע, אלא גם לבקר את אדוניו (Halio, 2003).

הזקנה": "הילדים עיוורים לאבות כשהאבות לובשים סחבות. אבל הילדים נורא מתוקים כשהאבות לובשים ארנקים" (שייקספיר, 2004ב', עמ' 65).

כאשר ליר מגיע לארמונה של רגן הוא מתקבל בניכור ובקור. רגן מצדיקה את התנהגותה של גונריל. היא אומרת לאביה שהוא זקן ובעל שיקול דעת פגום, ומפצירה בו לחזור אל גונריל ולהתנצל בפניה. ליר מתחנן בפני רגן שתיתן לו לאכול וללון אצלה, אך רגן מסכימה שישהה בביתה רק בתנאי שישלח את פמלייתו. היא סבורה שאין לו צורך במלווים, אף לא באחד. ליר ההמום אומר: "הכל לכן נתתי..." (שייקספיר, 2004א', עמ' 65). באותה שעה מתחוללת בחוץ סערה כבדה. ליר יוצא בכעס מביתה של רגן. הוא מעדיף את פגעי הטבע על פני היחס כפוי הטובה של בנותיו. הוא פונה אל הרוח והגשם החובטים בפניו החשופות ואומר: "לא בכם, האיתנים, אגער על רשע; לא לכם כתרי נתתי, לא ילדיי קראתיכם, ואינכם חבים לי אימונים" (שייקספיר, 2004א', עמ' 114). דבריו מבטאים זעזוע עמוק מהאי־צדק הכפול שהוא סובל מידי בנותיו. נטול כל הגנות, ליר חש באופן עמוק את פגיעותו האנושית. הוא מרגיש זקן, חלוש ובזוי. הפגיעה מצד בנותיו מערערת את תפיסת עולמו ואת זהותו העצמית עד כדי כך שבעקבותיה הוא יוצא מדעתו.

לקראת סוף המחזה הקונפליקט המשפחתי מסלים לכדי מלחמה של ממש. קורדליה ובעלה, מלך צרפת, תוקפים את אנגליה כדי להשיב לליר את המלוכה. ערב הקרב מול אנשיהן של גונריל ורגן, קורדליה מצליחה לחבור אל אביה. היא מוצאת את ליר שבור ומוטרף. האהבה של קורדליה לאביה איתנה אף על פי שהתנכר לה. קורדליה סועדת את ליר, ובשעה שהוא לצידה השפיות שבה אליו. הוא מתנצל בפני קורדליה על העוול שעשה לה, והיא, מוצפת ברחמים, משיבה שאין כל צורך בהתנצלות. גונריל ורגן זוממות להרוג את אביהן. בקרב בין לבין בני בריתו של המלך קורדליה וליר נלקחים בשבי, וקורדליה נרצחת בידי הסוהרים. בני בריתו של ליר משחררים אותו והוא שב אל כס המלכות, אך מיד אחר כך הוא מת מצער על אובדן בתו האהובה קורדליה.

הפרשנות למחזה "המלך ליר" מנסה להבין את כפיות הטובה ואת האכזריות של גונריל ורגן כלפי אביהן. חלק מהפרשנים תולים את האשם בליר. מקפרלנד (McFarland, 1981) סבור שהסיבה להתנהגות הבנות נעוצה במורכבות היחסים שבין לבין ליר וביחס בעייתי של ליר כלפיהן. בעבר עורר ליר רגשות כעס וקנאה בגונריל ורגן בכך שביכר את קורדליה על פניהן. נוסף על כך, לאורך המחזה ליר מקבל החלטות באופן גחמני וחסר תבונה (Spencer, 1974), ובכל פעם מעדיף בת אחרת על פני אחיותיה. יתר על כן, כאשר ליר מתארח בביתה של גונריל הוא מתנהג בצורה אדנותית, פרועה ומתגרה. בדומה לסיפור "האם הזקנה", גם כאן יש מידה כנגד מידה ביחס של הילדים כלפי ההורה: בתחילת המחזה ליר מתנער מאבהותו ומאחריותו כלפי בתו קורדליה, ובהמשך המחזה בנותיו גונריל ורגן נוהגות כמוהו ומתנערות מאחריות ומרגש משפחתי כלפיו (McFarland, 1981).

דמויות ההורים המתוארות במחזה "המלך ליר" ובסיפור "האם הזקנה" רחוקות מלהיות מושלמות. בשתי היצירות אפשר להאשים את ההורה בפגיעה בילדיו בעבר ובקונפליקט עימם בהווה. המגורים המשותפים יוצרים חיכוכים ודחק, וההורה הזקן אינו מודע לעובדה שהתנהגותו מתגרה בילד ומקשה עליו. אך עם זאת, אין בחטאיהם של ליר והאם הזקנה משום הסבר מספק להתעללות ילדיהם בהם, וזאת לאחר שהעניקו לילדים את כל רכושם על מנת שהללו ידאגו להם לעת זקנה. במחזה "המלך ליר" כפיות הטובה וההתעללות מצד הבנות מגיעות לידי קיצוניות כאשר הן זוממות להרוג את ליר, זמן קצר לאחר שהוא מוסר להן את המלוכה. מעבר למורכבות הטבועה ביחסי הורה-ילד ומעבר לחסרונות ההורים, יצירות אלו מנסות להתחקות אחר מניע עמוק יותר להתנהגות הפוגעת וכפיות הטובה של הילדים.

השוטה מוכיח את ליר על שנתן הכול לבנותיו במילים: "הילדים עיוורים לאבות כשהאבות לובשים סחבות. אבל הילדים נורא מתוקים כשהאבות

לובשים ארנקים" (שייקספיר, 2004ב', עמ' 65). השכן הזקן מזהיר את האם בטענה דומה: "בנים אינם אוהבים כל כך אם שאינה מביאה מאומה" (בק, 1958, עמ' 188). השוטה והשכן הזקן סבורים שהסיבה להתעללות הילדים בהוריהם אינה חטאי העבר של ההורים או מצוקתם של הילדים הבוגרים. "חטאם" של ההורים הזקנים, או ליתר דיוק, הטעות שלהם, היא שנתנו את כל רכושם והציבו את עצמם בעמדת חולשה ופגיעות, נתונים לחסדי ילדיהם. לשוטה ולשכן הזקן אמירה דומה בדבר טבע היחסים בין הורים לילדים ובדבר טבע האדם בכלל. לדעתם, הסיבה להתנהגות כפזית הטובה של ילדים כלפי הוריהם היא האנוכיות של בני האדם, הפועלים משיקולים של תועלת אישית. ברגע שלהורה כבר אין דבר לתת, גם אם נתן בעבר, הוא הופך לנטל בלתי רצוי.

המחזה "המלך ליר" מתמודד עם השאלה כיצד טבעי שילדים ינהגו בהוריהם לעת זקנה.¹⁰ האם טבעי שילד יפגע בהורה זקן או שמא ההתנהגות המתעללת מנוגדת לטבע האדם? המחזה ממחיש את הקונפליקט בין שתי תפיסות מנוגדות של הטבע, ובפרט טבע האדם (Duthie & Wilson, 1968). ליר ובני בריתו מחזיקים בתפיסה המקשרת את הטבע עם האלוהי והמוסרי. לפי תפיסה זו, מובן מאליו שיש לנהוג בבני אדם בהגינות ולכבד את ההורים. טבע במובן זה קשור לדוֹקִיִּים הרמוני, לנאמנות ולריסון עצמי. ליר רואה בכפזיות הטובה של בנותיו לא רק פגיעה בו אלא גם הפרה בוטה של חוקי הטבע. לעומתו, גונריל, רגן ודמויות נוספות במחזה מחזיקות בתפיסה הפוכה של הטבע, תפיסה שאינה מקשרת אותו עם האלוהי ואף לא עם ערכים ונורמות אנושיים, כגון כיבוד הורים. בעיניהן הטבע מייצג עוצמה פראית. טבע האדם מלא דחפים ויצרים אנוכיים, והאדם ינסה לספק אותם גם אם הדבר כרוך ברמיסת הזולת (Danby, 1962). לאורך המחזה ידן של גונריל ורגן על העליונה ותפיסת העולם שלהן גוברת על זו של ליר. ייתכן כי ליר מאבד את שפיותו משום שתפיסת העולם שלו קורסת ותחתיה נגלה בפניו עולם אכזר.

¹⁰ המילים "טבע", "טבעי" ו"לא טבעי" מופיעות במחזה יותר מארבעים פעם (Danby, 1962).

כאשר בנותיו בוגדות בו, ליר נוכח לדעת שבניגוד לתפיסתו, למעשה אין דבר בטבע המחייב את הבנות לנהוג בהגינות כלפי אביהן הזקן, וגרוע מכך, הטבע, שהופך את הזקן לפגיע, מעניק לאכזריות הפוטנציאלית של הילדים הזדמנות לבוא לידי ביטוי (Small, 2007).

שופנהאואר (Schopenhauer, 1995) טוען שהמניע הראשון והמרכזי להתנהגות האדם הוא אנוכיות. האדם מונע על ידי דחפים אנוכיים לחשוק בכל הטוב שיש ביכולתו להשיג. כל דבר שמפריע לחתירה אנוכית זו מעורר בו דחף תוקפנות. מניע מרכזי נוסף להתנהגות האדם הוא הזדון. מניע זה מתבטא ברגשות קנאה, שמחה לאיד ורצון להרע לזולת, והוא גורם לאדם לבצע מעשים של אכזריות. האנוכיות והזדון מושרשים בטבע האדם באופן עמוק, ולכן הנטייה הראשונית של בני אדם היא לחוסר צדק ולאלימות. על פי שופנהאואר, יש עוד מניע להתנהגות בטבע האדם, מניע מוסרי, והוא רגש החמלה. החמלה מביאה לידי ביטול זמני של מחסום האנוכיות המפריד בין אדם לזולתו, וכן לידי הזדהות עם הסבל של הזולת. התנהגות מוסרית היא נדירה משום שכדי לנהוג במוסריות האדם נדרש להתגבר על הכוחות האנטי־מוסריים הטבועים בו.

המחזה נותן ביטוי לטבע הכפול של האדם – נטייה חזקה לאנוכיות ולאכזריות מחד גיסא, ונטייה לחמלה מאידך גיסא. לצד הדמויות של גונריל ורגן המייצגות את האנוכיות והאכזריות ניצבת קורדליה, שמכירה בקשר הטבעי המחבר אותה אל אביה ותובע ממנה מחויבות כלפיו. קורדליה אוהבת את אביה אהבה גדולה ונטולת אינטרס. בהתנהגותה המוסרית היא מגלמת אמת נוספת, הפוכה לזו שהשוטה והשכן הזקן מבטאים בנוגע ליחסים בין ילד להורה זקן. קורדליה מוכיחה בהתנהגותה שגלום בטבע האדם גם כוח לנהוג אחרת, או במילים אחרות, כפי שנאמר במחזה: "בת אחת לך, והיא גואלת את הטבע מן הקללה עליו המיטו שמים" (שייקספיר, 2004א', עמ' 157).

סיכום

לעת זקנה, האיכרה מסין ומלך אנגליה נקלעים למצוקה דומה. התעללות בהורים זקנים וניצולם הכלכלי הם תופעה נפוצה החוצה גבולות של מגדר, תרבות ומעמד חברתי-כלכלי. באופן פרדוקסלי, מצד אחד התעללות של ילדים בהוריהם הזקנים מזעזעת אותנו, ומצד שני אין התעללות זו מפתיעה אותנו כלל. בעת ובעונה אחת אנו מצפים מהאדם לטוב ביותר אך גם לגרוע מכול.¹¹ המחזה נותן ביטוי לכפילות זו. טבע האדם כפי שהוא מוצג במחזה נוטה לאנוכיות ולאכזריות, אך מסוגל גם לחמלה ולהגינות. בחיפושן אחר סיבות לכפיות טובה ולהתעללות ילדים בהוריהם, שתי יצירות הספרות מצביעות על דחף האנוכיות (של ילדים ביחס להוריהם, אך גם של ההורים כלפי ילדיהם) ככוח מרכזי המעצב מערכת יחסים זו.

בעוד שני המניעים להתנהגות האדם – זה של הגינות וחמלה וזה של אנוכיות אכזרית – הם חלק מטבע האדם, יש הבדל מהותי ביניהם: הראשון הוא כזה שהאדם כפרט, והאנושות ככלל, מזדהים איתו וששים לאמצו אל ההגדרה העצמית שלהם, ואילו השני מעורר סלידה ואף רגשות אשם, ובשל כך הנטייה הטבעית היא להתכחש אליו. אין התכחשות זו מביאה לידי ביטול השפעתה של האנוכיות, אלא להפך: יונג טוען כי חלקים בעצמי אשר אינם זוכים להכרה פועלים באופן קיצוני לא מודע על בחירותיו של האדם ועל התנהגותו (Jung, 1959). יש להניח כי לא בנה של האם הזקנה ולא בנותיו של המלך ליר הכירו במניע האנוכי והאכזרי למעשיהם. סביר שהיו מצדיקים את יחסם להורה הזקן בטיעונים מן הסוג שהציעו הפרשנים.

במקום שבו הנטייה האנושית היא להתכחשות והרחקה, יצירות האומנות באות להזכיר לנו את שאנו מעדיפים לשכוח. כשם שהשוטה והשכן הזקן הזכירו לגיבורי הסיפורים, באמירות גרוטסקיות במקצת, אמיתות בלתי

¹¹ כפי שניכר מהשימושים הסותרים במושג "בן אדם" בביטויים הרווחים "לא בן אדם" ו"רק בן אדם".

נעימות על אודות מצבם, כך יצירות הספרות עצמן, בהציגן את אכזריות הילדים באופן קיצוני ומזוקק, משמיעות אמיתות אלו לנו, הקוראים. התקווה המוסרית בתזכורות אלו היא שנשכיל להכיר בצדדים ה"אפלים" בטבע האדם, נאמצם אל חיקנו וכך תהפוך פעולתם מודעת ומרוסנת יותר.

בין אוניברסליות לשונות תרבותית

על היחסים בין אב זקן לילדיו בסרט "עלים אדומים" מאת בזי גטה

מסגניו בן ה־74 מודיע לשלושת ילדיו שמכר את ביתו וכי בשארית חייו החליט לגור עימם בבתייהם. כך נפתח סרטו של בזי גטה "עלים אדומים", העוסק ביחסים בין אב זקן לילדיו הבוגרים במשפחה ישראלית ממוצא אתיופּי. לפני כשלושים שנה העלה מסגניו לארץ את משפחתו במסע מפרך דרך סודן. על אף שנותיו הארוכות בארץ הוא אינו מדבר עברית. הפער התרבותי בינו לבין ילדיו שהתאקלמו בארץ ניכר ביחסים ביניהם: מבעד לכבוד שפטריארך המשפחה מסגניו תובע לעצמו, מתגלעים מרמור ומרדנות מצד ילדיו. בעוד הוא יושב בראש שולחן השבת בארשת מכובדת ומחלק חלה ופקודות לבני משפחתו, הם מתלוצצים ביניהם, מחללים שבת וממרים את פיו.

הסרט מתכתב עם המחזה "המלך ליר", הנפתח בסצנה דומה, שבה ליר הזקן מכנס את שלוש בנותיו ומבשר להן שהחליט להעביר לידיהן את הממלכה ובתמורה יעבור לגור עמן. דמיון זה למלך ליר אינו מבשר טובות עבור מסגניו. ליר מתקבל בזלזול בביתה של בתו גונריל. היא נרתעת מההתנהגות הפרועה של פמלייתו הגדולה ומורה למשרתיה לנהוג בליר בזלזול כדי להכעיס אותו ולגרום לו לעזוב. ליר נוטש את ביתה לטובת הבית של בתו רגן, אך גם שם הוא מתקבל בסבר פנים רעות. רגן מאשימה את ליר בסכסוך עם גונריל. היא סבורה ששיקול דעתו פגום בשל גילו המופלג. ליר הפגוע יוצא מביתה בכעס אל סערה עזה המתחוללת בחוץ. כשהוא נטול כל הגנות ליר חש באופן

עמוק את פגיעותו. הוא מרגיש זקן, חלוש ובזוי. בהמשך המחזה גונריל ורגן מתאחדות נגד ליר וזוממות להרוג אותו. הפגיעה הקשה מצד בנותיו מערערת את תפיסת עולמו ואת זהותו העצמית עד כדי כך שבעקבותיה הוא מאבד את שפיותו ובהמשך גם את חייו.

מסגניו מגיע לביקור ארוך אצל בנו הבכור ברוך בלי להודיע על כך מראש. בדומה לליר, מסגניו אינו אורח נוח והוא מצפה שישרתו אותו ושיקבלו את מרותו. מיד עם הגעתו הוא מאלץ את כלתו זהבה, החוזרת מעבודתה בתור מנקה, לקלות לו קפה. הוא מצפה מברוך שינהיג בביתו את התרבות האתיופית המסורתית ומעודד אותו להשליט את מרותו על אשתו. מסגניו לוקח את ברוך לבחור כבש לשחיטה, וביחד הם מבתרים את בשרו הנא על שולחן המטבח מול מבטו המתחלחל של אחד הנכדים.

באחד הימים מסגניו נכנס לבית ושומע במקרה את זהבה מספרת לחברתה בטלפון: "המטרד הזה שנקרא אבא שלו הגיע להתגורר אצלנו כאילו אנחנו באתיופיה. ברוך מתנהג בצורה גועלית בשביל להראות לאבא שלו שהוא גבה לא מאחלת לך דבר כזה, שימות מציד" (פלג, ארד וגטה, 2014). מסגניו זועם על בנו וכלתו. הם מצידם מכחישים שהדברים נאמרו וטוענים שבגילו השמיעה נחלשת וכי הוא מתבלבל ומדמיין. מסגניו עוזב בכעס ועובר להתגורר אצל בנו משה, אך גם שם הוא מתקבל בחוסר חשק. כעבור זמן קצר שני בניו מתאחדים ובאים אליו בהצעה לעבור לדיור מוגן שהם שכרו עבורו. מסגניו נפגע וכועס מאוד. הוא מתעקש לעזוב את ביתו של משה באותו הלילה חרף התנגדותם של בניו הנאבקים בו ומנסים להחזיקו בכוח. בלילה הוא מסתבך ברחוב עם חבורת צעירים ממוצא אתיופי. אחד מהם מפיל אותו על הקרקע ואוחז בו בגרונו. בהמשך הלילה הוא נלקח לבידוק על ידי משטרת ההגירה, ושם הוא עובר עוד מסכת השפלות המוסיפה לערעור זהותו. הסרט מסתיים עם שחרורו של מסגניו לעת בוקר בסצנה שבה הוא נראה פוסע ברחובות העיר הדרומית במבט בוהה וחוסר תכלית.

הדמיון הרב אל המלך ליר מבליט את דמותו האצילית של מסגניו, מלך המשפחה אשר ירד מגדולתו, ואת הטרגדיה הגלומה במצבו. הדמיון למחזה של שייקספיר מדגיש גם את הפן האוניברסלי ביחסי הכוחות המשתנים בין הורים זקנים לילדיהם הבוגרים. בד בבד הסרט נותן ביטוי גם לחוויה התרבותית הייחודית של מסגניו: גבר זקן, עני, כהה עור, מהגר, יהודי דתי, ממוצא אתיופי. הסרט מתכתב גם עם דמויות מקראיות מעולמו התרבותי של מסגניו. בדומה למשה המקראי, מסגניו הוביל את משפחתו במדבר אל הארץ המובטחת. בשונה ממשה מסגניו אומנם נכנס פיזית אל הארץ, אך מבחינה תרבותית הוא נשאר בחוץ. בזקנתו הוא מצפה מבנו (ששמו משה) שיכניס אותו אל הארץ המובטחת, כלומר לביתו, דבר שאינו קורה. תחת זאת בנו בוחר להשאיר את אביו במדבר – הוא שוכר עבור אביו דירה בדיוור המוגן "נווה מדבר".

ניכר שמסגניו היה אב נוקשה ששלט בילדיו ללא רחמנות, כפי שנהג בכבש שגרר בכוח לשחיטה בתחילת הסרט. לקראת סוף הסרט, כאשר בניו של מסגניו תופסים בו בכוח וצעירים ברחוב אוחזים בגרונו, מסגניו עצמו נדמה לאותו כבש הנגרר לשחיטה. דימוי השחיטה העובר בסרט כחוט השני מעלה אסוציאציות לסיפור העקדה במקרא. כאן העוקד והנעקד מתערבבים בדמויותיהם של האב והבן. הסרט ממחיש באופן מעורר הזדהות את הסבל שגרם מסגניו לילדיו, כמו את הסבל שהוא עובר בידיהם. סבלו של האחד אינו מבטל את סבלו של האחר, ועצוב לחזות בנפילתו של מסגניו.

הסרט רובו באמהרית עם כתוביות בעברית. לאורך הסרט הצופה זוכה להצצה אל עולמו התרבותי העשיר של מסגניו: המוזיקה, האוכל, שידורי הטלוויזיה ומקומות הבילוי של קהילת יוצאי אתיופיה בישראל. ישנם רגעים הרמוניים, למשל כשמסגניו מבלה עם חברו אצ'נף. ברגעים אלה מסגניו מתגלה בפני הצופה במלוא הדרו, כאדם בעל עוצמה, הומור ואצילות. המסורת והעולם התרבותי שמסגניו מביא איתו טומנים בחובם גם ערך חיובי רב הנעדר מעולמם של ילדיו ונכדיו, והם הנפסדים. כך למשל, כאשר

מסגניו מתגורר אצל בנו משה הוא מגלה שמשוה בוגד באשתו. בריב בין בנו לכלתו מסגניו מצדד בכלתו ומנסה להחזיר את בנו למוטב. רגע לפני שבנו זומם להוציאו מביתו מסגניו נראה צובע בלבן את הגדר המקיפה את הבית במאמץ סימבולי לחזק את גבולות המשפחה ולשקמה. עמידתו הערכית האיתנה מיטיבה עם כלתו ונכדו ומתקבלת בברכה על ידם. עזיבתו מותירה את הצופה בתחושה של הזדמנות שהוחמצה.

לעיתים קרובות מדי זקנים מוצגים באופן סטראוטיפי, כמקשה אחת, כאשר למעשה, בזקנה, כביתר תקופות החיים, בני אדם שונים מאוד זה מזה במאפיינים תרבותיים, אתניים, מגדריים, סוציו־אקונומיים ובמאפיינים רבים נוספים. ככל שירבו הייצוגים של זקנים בתוך ההקשר העשיר והחד־פעמי של חייהם, כפי שנעשה בסרט זה, כך יהפוך דימוים הציבורי של הזקנים נאמן למציאות ואנושי יותר.

שלוש נשים כלואות בבית

פרשנויות שונות לאלימות כלפי נשים זקנות ביחסים הזוגיים

פרק זה עוסק בשאלה כיצד אלימות כלפי נשים זקנות ביחסים הזוגיים מתפרשת על ידי העדים לה. אדון בשאלה זו דרך ניתוח שני טקסטים המתארים אלימות מצד בן הזוג בגיל הזקנה והשוואה ביניהם: "האשה הקפואה", תיאור מקרה מהקליניקה של מריאן רבינוביץ ו"להיצמד לעובדות או: מסה אודות הרצון החופשי", סיפור קצר מאת אסתר פלד. ישנם קווי דמיון רבים בין הטקסטים, אך בסופו של דבר הם נבדלים ביניהם בעמדה שדמות המספר נוקטת ביחס לאלימות. לבסוף, אציג תיאור מקרה נוסף מעבודתי בשדה עם אישה זקנה שחוזה אלימות מצד בן זוגה. ניתוח המקרים מעלה ביקורת מוסרית כלפי גישות פסיכולוגיות רווחות להבנת מצבים של פגיעה בנשים זקנות בתוך המשפחה.

"היא כמו אסירה" – תיאור מקרה מהקליניקה של מריאן רבינוביץ

"האשה הקפואה" הוא פרק מתוך הספר "גילו של אדם וזמנו האישי" מאת מריאן רבינוביץ, סופר וגריאטר. גניה, שאותה מכנה רבינוביץ "האשה הקפואה", היא אישה בת 77 שטופלה על ידו במרפאתו לאחר שנפלה ושברה את צוואר הירך. גניה עוברת בהצלחה ניתוח לאיחוי השבר אך אינה מתאוששת כמצופה. רבינוביץ מוטרד מהחלמתה האיטית, מההנאה שהיא מפיקה מהשהייה בבית החולים ומחוסר הרצון שלה להשתחרר לביתה.

הוא יוזם שיחה עם רות, בתה של גניה, והיא משתפת אותו באופן גלוי במערכת היחסים הקשה השוררת בין הוריה. לדבריה, מאז ומתמיד שלט האב באם ובאופיו העריץ, הנוקשה והקמצן גרם לה סבל רב. גניה אישה נעימה וחברתית ובעלת תחומי עניין רבים. בעבר הרבתה לצאת מהבית ולפגוש אנשים, אך כעת משאינה יכולה לצאת לבדה, המוגבלות מרתקת אותה אל בעלה. האב מרבה להתקוטט עם שכנים, ידידים ובני משפחה, ומרחיק אנשים מהבית. "הם כאילו חיים בכלוב" (רבינוביץ, 2003, עמ' 171), אומרת הבת. האב אוסר על האם להכניס לבית טלוויזיה ובכך מעצים את בדידותה. לאורך חייהם המשותפים מנע ממנה דברים רבים בטענה שהיא אינה זקוקה להם. כך למשל, גניה מתהלכת יחפה בבית החולים משום שנעליה אינן נוחות, ובעלה מתעקש שאין לה צורך בחדשות.

במועד השחרור מבית החולים גניה אינה מגיעה לעצמאות תפקודית כמצופה. לאור זאת, רבינוביץ ממליץ על המשך טיפול במרכז השיקום הקהילתי. גניה מביעה רצון להשתתף בפעילות המרכז ולקשור קשרים חברתיים, אך בסופו של דבר היא אינה מגיעה לשם. כאשר רבינוביץ עורך ביקור בית אצל גניה, היא מספרת שבחצי השנה שחלפה מאז האשפוז לא יצאה מהבית משום שאין לה ביטחון להלך לבד, אין לה נעליים מתאימות והתחבורה הציבורית יקרה. היא סובלת מקור ומשיעמום, אך בעלה אוסר עליה להפעיל תנור חשמלי או להדליק אור לקריאה בשעות הערב. רבינוביץ מוטרד מכך שגניה אינה מממשת את הפוטנציאל התפקודי, החברתי והרגשי שלה. מבחינה רגשית הוא מזהה הידרדרות קשה במצבה מאז האשפוז. היא חדלה לצחוק בקול רם ואיבדה מהתלהבותה. הוא כותב:

"ודאי היתה פורחת, אילו הוצאה מן המקרר הזה [עמ' 195]
[...] השבר שנגרם לה, הניתוח ותקופת האישפוז היו בחזקת
נווה־מדבר בחייה: לזמן מה שוחררה ממועקת הרעב והצמא
הנפשי. ואז חזרה הביתה, ובעלה שב והקיפה באווירה של חנק,
שכתוצאה ממנה התחדש תהליך כמישתה" (עמ' 196).

כעבור חצי שנה רבינוביץ חוזר לביקור בית נוסף ומוצא שמצבה של גניה הוסיף להידרדר. גניה אינה יוצאת משום שהיא מתקשה לצלוח את גרם המדרגות המוביל לבית, ובעלה, המתבייש להיראות במחיצתה בשעה שהיא נעזרת בהליכון, מסרב ללוות אותה החוצה. לדבריה, היא סובלת מדברי הביקורת שבעלה מטיח בה וחייה קשים ומשעממים. רבינוביץ מתרשם שגניה "צמאה [...] לידע, לספרים, לסיפורים, לאמפתיה, וחושבני שגם לאהבה. כל אלה נשללו ממנה במשך שנים. היא חיה במצב של חסך חמור" (עמ' 201). הוא משוכנע בצורך הדחוף לשלב את גניה בפעילות מחוץ לבית שתביא לשיפור במצבה הרגשי. הצוות הרפואי מנסה לשכנע את בעלה להתיר לה לצאת מהבית, אך הוא דוחה את הרעיון בתוקף. ילדיה אינם מסייעים בניסיונות השכנוע משום שאינם מאמינים שאפשר לגרום לאב לשנות את דעתו.

שנה לאחר מכן, רבינוביץ מתוודע שוב אל גניה כאשר ילדיה פונים אליו להתייעצות דחופה בעקבות הידרדרות במצבו התפקודי והמנטלי של האב. האב מתקשה בהליכה, מאבד שליטה בסוגרים ומזניח את מראהו. בנוסף, הוא סובל מירידה בזיכרון, מפחדים ומהזיות. באחד הלילות, כאשר נדמה היה לו שגניה אינה אשתו, חטף לה את ההליכון והותיר אותה חסרת אונים. הוא אוסר על גניה לקנות עיתון או להאזין למוזיקה. כמו כן, הוא תובע ממנה יחסי מין לעיתים תכופות כאשר היא אינה רוצה בכך. גניה זוכה לצאת מהבית רק בפעמים הספורות שילדיה מלווים אותה לרופא. היא מפצירה בבתה: "אל תקברו אותי חיים" (עמ' 205). לדברי בנה, גניה "היא כמו אסירה" בתוך ביתה (עמ' 204).

"היא כלואה בביתה" – סיפור קצר מאת אסתר פלד

בסיפור הקצר "להיצמד לעובדות או: מסה אודות הרצון החופשי" מאת אסתר פלד, מתוארת אישה זקנה שכלואה בבית בנסיבות דומות. הבן, שמוטרד מאוד מסבלה של אימו, פונה לפסיכולוגית בשביל להתייעץ בשאלה כיצד ראוי להתמודד עם המצב, שאותו הוא מתאר כך:

"אמא שלי היא אישה חולה. היא לא צעירה, כפי שאת מבינה. היא כלואה בביתה. הכולא הוא אבי. אמא שלי מתקשה ללכת, וכתוצאה מכך אינה יכולה לברוח. הבית לא נעול; היא פשוט לא יכולה ללכת, זה הכול. לנוכח זאת, לא ברור אם ניתן בכלל לקבוע שהיא אכן כלואה, או, לחילופין, שאינה יכולה ללכת ולכן לא יכולה לצאת מן הבית" (פלד, 2012, עמ' 130).

הסיפור כולו מתרחש בקליניקה של הפסיכולוגית ומובא בפני הקורא בצורת מונולוג ארוך של הבן, השוטח בפניה את המלכוד שבו נתונה אימו. חמישים מדרגות מפרידות בין בית ההורים אל הרחוב. האם מתקשה בהליכה ולכן אינה יכולה לצאת מהבית. לדבריו, הוא ואחותו מוכנים לסייע לאם לעבור לבית אחר בקומת קרקע, אלא שאביו מסרב לעבור דירה ומאיים על אימו שאם תעבור יפסיק לסייע לה בבישול ובמתן תרופות, ואף יסתלק לחלוטין מחייה. האב מבטיח לאם שבעתיד יעברו דירה וגם מדבר על האפשרות להתקין בדירתם מעלית. אך לדברי הבן, הבטחות עתידיות אלה הן חסרות ממשות לאישה בת 78. יתר על כן, הבן, מהנדס במקצועו, יודע שמבחינה טכנית אין שום אפשרות להתקין מעלית במבנה. אילו האב היה נותן לאם את חלקה בבית, הייתה יכולה לרכוש דירה אחרת או לעבור לדירה מוגן, איתו או בלעדיו, אך האב מונע מהאם גישה אל הכספים המשותפים.

הבן מתקשה להבין מדוע אביו מסרב לעבור לדירה נגישה לאם. הוא משער שהסירוב נובע מאופיו הקמצני והעיקש ומחוסר ההתחשבות שלו בדעות של אחרים, תכונות אשר אפיינו אותו כל חייו. כמו כן, הוא יודע שאביו מקיים קשרים עם נשים אחרות שאותם הוא רוצה להסתיר מאימו, ובידודה מסייע לו בכך. הוא משוכנע שאי אפשר לגרום לאב לשנות את דעתו, ולכן אינו רואה טעם לעסוק במניעיו הפנימיים, אלא בחשיבה על דרכים אפשריות לחלץ את האם.

לדבריו, הוא הציע לאימו שילווה לה סכום כסף שיאפשר לה לחיות מחוץ לבית באופן מכובד, אך האם סירבה משום שלא הרגישה בנוח לקחת ממנו

כסף. הוא הציע לאימו גם לעבור לגור איתו בביתו, הנגיש יותר לרחוב, ומשם לתכנן את המשך צעדיה. לדברי המהנדס, להצעה זו אימו לא הסכימה אך גם לא סירבה. הוא יודע שאימו מקשה על פתרון בעיותיה. אף על פי כן, מצבה העגום מדיר שינה מעיניו.

שתי נשים כלואות בבית

יש דמיון רב בין המקרים המתוארים בטקסטים של רבינוביץ ופלד: בשניהם מתוארת אישה זקנה ומוגבלת שכלואה בבית לצד בן זוג שתלטן ואלים. אלימות, במובנה הרחב, פירושה לא רק פגיעה פיזית, אלא גם פגיעה מינית, כלכלית, חברתית ונפשית. סבלה של גניה והידרדרותה הגופנית והרגשית נובעים משילוב של בידוד חברתי קיצוני לצד אלימות כלכלית ונפשית קשה, ובהמשך גם אלימות פיזית ומינית. אימו של המהנדס סובלת ממצב דומה של בידוד חברתי לצד אלימות כלכלית ונפשית. השילוב בין שנים ארוכות של אלימות לבין תהליך ההזדקנות הופך את הנשים לפגיעות מאוד בגופן ובנפשן (בנד וינטרשטיין, 2008). כל עוד הנשים תפקדו היטב הן נעו בחופשיות מחוץ לבית חרף האלימות מצד בן הזוג. האינטראקציה בין המוגבלות הגופנית שנלווית לזקנה לאלימות מצד בן הזוג היא שהופכת נשים אלו לאסירות בביתן.

יש דמיון רב בין הטקסטים לא רק בתוכן אלא גם במבנה שלהם: בשני הטקסטים מתוארת דינמיקה של יחסים בין דמויות אם, אב, ילדים בוגרים ואיש מקצוע. הילדים הבוגרים ואנשי המקצוע עדים לאלימות שהאם חווה. הדמות המספרת – איש המקצוע אצל רבינוביץ, הבן אצל פלד – מוטרדת מאוד מסבלה של האם ומנסה לסייע לה, בעוד דמות אחרת – הילדים אצל רבינוביץ ואשת המקצוע אצל פלד – צופה באלימות באופן פסיבי, בלי לנקוט עמדה ברורה נגדה. עיקר נפח הטקסטים מוקדש למחשבות וללבטים שהאלימות מעוררת בדמות המספר. על כן, יותר משטקסטים אלה עוסקים באלימות, עניינם הוא האופן שבו האלימות מתפרשת בעיני העדים לה.

בשני הטקסטים דמות המספר מתקשה להבין את הסיבה למצבה העגום של האישה הזקנה. בעוד שהיא סובלת מאוד מהאלימות מצד בעלה, היא מגיבה באופן כנוע ופסיבי ואינה נענית לניסיונות המספר לחלצה. לנוכח זאת, שאלה מרכזית שבה מתלבט המספר בשני הטקסטים היא: האם הבעל הוא שכולא את האישה או שמא האישה בוחרת לכלוא את עצמה?

לצד הדמיון הרב בין הטקסטים יש שוני מהותי ביניהם באופן שבו המספר משיב על שאלה זו. בסופו של דבר, המספרים השונים מבינים אחרת את מצבה של האישה הזקנה ונוקטים פעולות שונות בהתאם לפרשנותם.

אלימות נגד נשים או איזון משפחתי בין שותפים?

רבינוביץ עורך ביקור בית נוסף אצל גניה ובעלה, ובו הוא נוכח במצבו הירוד של הבעל. בבדיקה גופנית הבעל מתקשה להתפשט באופן עצמאי ואינו נבוך להיחשף בתחתונים ספוגי שתן. ההידרדרות הקוגניטיבית שלו מתבטאת בשכחה ובחזרות תכופות על דבריו. הוא נותר עקשן כקודם ומסרב לקבל עזרה בבית או לצאת למועדון עם גניה. עם זאת, רבינוביץ שם לב שבמקביל להידרדרותו של הבעל חל שינוי ביחסו כלפי גניה. הוא פחות גס ותקיף מקודם, ולעיתים הוא אף מתייחס אליה ברוך.

בשלב זה חלה תפנית באופן שבו רבינוביץ מבין את מצבה של גניה. עד כה התמקד רבינוביץ באלימות שגניה חווה מצד בעלה ובסבלה הרב. כעת הוא חדל לעסוק בגניה בתור אינדיווידואל, ומתמקד ביחסי הגומלין בין בני הזוג – בזוג בתור יחידה. (שינוי זה מתבטא גם בשינוי בטרמינולוגיה של רבינוביץ, המדגישה יחסי גומלין בין בני הזוג: "דיוקן משותף" [רבינוביץ, 2003, עמ' 228], "איזון עדין" [עמ' 230], "מכלול השפעות הדדיות" [עמ' 230]. הוא כותב: "תכופות נראים בעל ואישה כזוג גלגלי שיניים המניעים זה את זה במנגנון הנישואים" [עמ' 232]). הוא מזהה דינמיקה של השפעות הדדיות

בין בני הזוג. המצב הרגשי, הקוגניטיבי, ההתנהגותי או הרפואי של האחד משפיע על האחר. כך לדוגמה, הנכות של גניה, חוסר הביטחון שלה והפחד שלה מפני בעלה – יש בהם משום תמריץ לבעל, והם מדרבנים אותו להפעיל משמעת עצמית ולתפקד טוב יותר. להבנתו, בשלב זה גניה מונעת את המשך הידרדרותו של בעלה, שבלעדיה, במצבו הנוכחי, נאלץ היה לעבור למוסד. דוגמה נוספת: בתקופה האחרונה ההידרדרות הגופנית והקוגניטיבית של הבעל מחזקת את גניה וגורמת שיפור במצבה הרגשי.

רבינוביץ שואל אם נכון לנקוט פעולה שתשפר את מצבה של גניה, אם שיפור זה יוביל להידרדרות במצב בעלה:

"אם נביא רק את האישה למרכז הקהילתי ונגביר על ידי כך את עצמאותה [...], תיוותר לו פחות משימה לבצעה ויפגע תפקודו, דבר שיפחית את תחושת חשיבותו בעיני עצמו. [...] כלום לא ייתכן, אפוא, שעל ידי התערבותנו הנמרצת במימצב המשפחתי האמור, באמצעות הבאתה למרכז הקהילתי, נימצא מפירים את האיזון המשפחתי בין השותפים – איזון שהוא ממריץ ומעכב בעת ובעונה אחת?" (עמ' 228)

מהמשך דבריו של רבינוביץ עולה כי להבנתו, האלימות שהבעל מפעיל כלפי גניה היא מרכיב אחד במכלול יחסי גומלין הדדיים, העונה על צורכיהם של שני בני הזוג ושניהם רוצים בו. הוא שואל:

"האומנם ניתן להעריך נכונה שותפות הנמשכת כל החיים? האם אין אנשים התרים כל חייהם אחר "תירוץ" כדי שישרתום ויגנו עליהם, בחינת 'קשור ומשול'? [עמ' 231] [...] ייתכן שמה שאנו מכנים 'בית' במובנו העמוק של המושג איננו ביסודו של דבר אלא דיכוי המוסכם של השותף האחד, והענקת סמכות מעניקת

סיפוק לאחר [...] ניתן להבין את האישה הקפואה ואת בעלה הכילי, אך לא לשפטם. הם דחפו זה את זה ודיכאו זה את זה" (עמ' 232).

רבינוביץ נמנע מלנקוט עמדה שיפוטית כלפי מי מבני הזוג. הוא מטיל על שניהם אחריות זהה לאלומות ביחסים ("דיכוי מוסכם" [עמ' 232]; "הם [...] דיכאו זה את זה" [עמ' 232]), ורואה לנכון לשמר את מה שהוא מכנה "האיזון העדין" (עמ' 230) השורר בין בני הזוג. בסיכומו של דבר רבינוביץ מחייב את המצב המשפחתי הקיים, וזאת למרות שלכל אורך הטקסט הוא מביע מורת רוח מכמישתה של גניה תחת משטר הדיכוי שבעלה כופה עליה. ייתכן כי הוא מונע לכך מתוך דאגה ורחמים כלפי הבעל, שהפך בעצמו לפגיע ונחשף בפניו במערומיו ובחולשתו. סיבה אפשרית נוספת היא שכל מאמציו לחלץ את גניה עלו בתוהו, והוא מסיק לפיכך שהיא אינה מעוניינת בשחרור. ייתכן כי לאורך זמן הלכה והתגבשה בו הבנה פסיכולוגית בדבר מורכבותה של האלימות ביחסים הזוגיים, הבנה העולה בקנה אחד עם גישות פסיכולוגיות רווחות.

הפרשנות של רבינוביץ והטרמינולוגיה שלו שואבות מגישות מערכתיות לטיפול משפחתי. גישות אלה רואות במשפחה (ולא בפרט) יחידה בסיסית להתייחסות, והן מתמקדות ביחסי הגומלין המתקיימים בין בני המשפחה. ההנחה היא שדפוסי יחסי גומלין אלה, חלקם תומכים וחלקם מגבילים, משומרים על ידי כל חברי המשפחה. לכן פרשנות התרפיסט להבנת מצבים פתולוגיים במשפחה מדגישה הדדיות ונמנעת משיפוטיות ומתיוג בן משפחה אחד בתור מקור הבעיה. סלבדור מינושין, מראשי גישת הטיפול המשפחתי, כותב בספרו "משפחות ותרופה משפחתית" שהוא נמנע מפרשנויות אישיות כאשר בעל נהג בשתלטנות כלפי אשתו. במצב כזה הוא עשוי לקרוא תיגר על האישה על כך שהיא מעודדת את עליונותו של בעלה (מינושין, 1988).

לא רק הגישה המערכתית־משפחתית אלא גם גישות פסיכואנליטיות סוברות שתופעת האלימות במערכת יחסים זוגית נובעת, בין היתר, ממניעים פסיכולוגיים של האישה המוכה. כך למשל, הפסיכואנליטיקאית ג'סיקה בנג'מין טוענת שנשים נותנות את הסכמתן למערכות יחסים של שליטה, ומשתתפות בהכנעה של עצמן כדי לספק את המשאלה והתשוקה שלהן להיות נשלטות. לדידה, יש נשים המחפשות ומוצאות סיפוק בכניעות, והן מונעות ממוטיבציות פסיכולוגיות המובילות אותן לחפש דיכוי והשפלה. שאלה מרכזית בעיניה היא כיצד שליטה זו מעוגנת בליבם של אלה שבוחרים לקבל את מרותה (Benjamin, 1988).¹²

על מגבלות השיח הפסיכולוגי

בדומה לרבינוביץ, גם הפסיכולוגית בסיפור של פלד מניחה שהאישה הזקנה שותפה לקשר נפשי הכובל אותה אל בן זוגה. היא סבורה שזו בחירה של שני בני הזוג לחיות את חייהם כפי שהם חיים. היא אף רומזת שהדחף של המהנדס להציל את אימו נובע ממניעים אדיפליים. להבנתו, היא מכוונת אותו להניח להוריו "לקיים את הברית שלהם בדרכם: הוא כולא מרצון והיא כלואה מרצון" (פלד, 2012, עמ' 143). גם ידידה של המהנדס, שבה הוא רואה בת סמכא בפסיכולוגיה משום שעברה 16 שנות פסיכואנליזה לאקאניאנית, מחווה דעה דומה. לדבריה, אימו אחראית למצבה באותה מידה שאביו אחראי למצבה, אם לא יותר. היא זו שכרתה את הבור שבתוכו היא נמצאת.

¹² גישות פסיכולוגיות פמיניסטיות רואות את סיבת כניעותן של נשים במערכת יחסים אלימה לא במבנה האישיות, אלא בתהליך פסיכולוגי של התקשרות טראומטית המתרחש בתוך מערכת יחסים אלימה. הפסיכיאטרית ג'ודית הרמן משווה בין התקשרות טראומטית (traumatic attachment) המאפיינת יחסים בין בן ערובה לשובו, לבין הקשר הטראומטי שעשוי להירקם בין אישה לבן זוגה האלים. במקרים רבים בן הערובה מפתח הזדהות עם השובה, נקשר אליו ונעשה תלוי בו לצורך קיומו הפיזי והרגשי. הוא רואה בו מקור לא רק לפחד ולהשפלה אלא גם לנחמה, וכמה לביטויים של חיבה והערכה ממנו. בדומה לבן הערובה, כך אצל אישה הנתונה במערכת יחסים אלימה; החוויה החוזרת ונשנית של אימה והקלה, בייחוד בהקשר המבודד של היחסים, מעוררת לעיתים תחושה עזה של תלות בסמכותו של הגבר האלים (Herman, 1992).

המהנדס מודע לעובדה שאימו מקשה על פתרון בעייתה, אך הוא מתקומם לנוכח סיכום מדכא זה של חיי אימו, שלהבנתו "[מוריד אותה] אל תוך בור שאין ממנו יציאה" (עמ' 136). הוא מתוסכל מההתמקדות הפסיכולוגית בניתוח המניעים והכוונות הנפשיות של הוריו, ורואה בה עיסוק טפל ועקר. הוא מטיח בפסיכולוגית ברוגז:

"אילו היה לי פנאי, ייתכן שהייתי עוסק בשאלה המופשטת: עד כמה אם בכלל יכול מישורו להבין מניעים – מילא התנהגויות – של אדם אחר. אפילו של עצמו, הייתי מוסיף. אבל אין לי פנאי; יש לי, כפי שאת מבינה, עניין דחוף מאוד לעסוק בו, להכריע הכרעה מעשית, שתשפיע באופן ממשי על חייהם של אנשים היקרים לי. אילו הייתי חופשי מעיסוקי הנוכחיים ייתכן שאף הייתי מעלה שאלה נוספת, והיא עד כמה העיסוק בהבנת מניעיהם של אחרים, שלא לדבר על אלו שלך, מועיל לעולם" (עמ' 138).

המהנדס קצר רוח כלפי השיח הפסיכולוגי, שיח שעיקר עניינו הוא העולם האינטרה־פסיכי, והוא נמנע משיפוט מוסרי ומנקיטת פעולה במציאות. יחסו אל הפסיכולוגיה מסויג ואף מזלזל. מיד עם הגעתו לקליניקה הוא מצהיר שהוא כאן בחיפוש אחר כלים הולמים להתבוננות בבעיות החיים, אך אין לו עניין בנקודת המבט הפסיכולוגית. נראה שהוא זקוק להתיעצות לא על מנת לקבל את עמדתה של הפסיכולוגית אלא כדי להתנצח עימה. דרך עימות עם תפיסת עולמה, המנוגדת לשלו, הוא מגבש ומחדד את עמדתו.

ואכן, ככל שמתקדמת הפגישה הטיפולית המהנדס מתחזק בגישתו האנטי־פסיכולוגית. הוא מגיב לדברי הפסיכולוגית בחוצפה ובחוסר סבלנות: "מה שנדרש הוא להשתמש בשכל הישר, הטרומ פסיכולוגי, שאולי התנוון כבר אצל אנשים מעודנים כמוך" (עמ' 141). עמדתו הולכת ומתחדדת:

"אין חשיבות לשאלה מי כרה את הבור [...] ייתכן ששניהם כרו אותו; ייתכן שאחד מהם כרה אותו עבור האחר; אין לכך כל

חשיבות. השאלה המרכזית של מי שעבר אנליזה לקאניאנית היא מי כרה אותו. השאלה של מי שלא עבר אנליזה [...] היא איך ניתן לצאת מתוכו [עמ' 137]. [...] אני מחפש דרך להוציא את אמי מהבור, ואני נוטה להניח שאת הבור הזה כרה אבי כדי לכלוא את אמי [עמ' 136]. [...] השאלה האמיתית היא איך לחלץ את האם מהבית שבו היא כלואה. במציאות יש אישה כלואה. אישה כלואה יש לשחרר" (עמ' 142).

לבסוף המהנדס יוצא מפגישת הייעוץ נחוש בדעתו לנסות לשחרר את אימו. ייתכן שהוא מתכוון לקחת את אימו לגור איתו בביתו, פתרון שאימו אינה מתנגדת לו אך אינה מסוגלת לבצע ללא התערבותו האקטיבית.

זרותו של המהנדס בשיח הפסיכולוגי הופכת אותו למבקר טוב של תפיסת עולם זו המסוגל להצביע על מגבלותיה. הוא חולק על ההנחה הפסיכולוגית שאימו שותפה לכליאה של עצמה. להבנתו, הכולא הוא אביו, משום שבידיו הכוח לשפר את מצבה של האם והוא בוחר להותיר אותה כלואה. יתר על כן, הוא מבקר את עצם התמקדות הפסיכולוגיה בשאלה מיהו האחראי לכליאה. בעיניו השאלה המרכזית היא כיצד ניתן לחלץ את אימו מהבית שבו היא כלואה. הוא רואה במצבה של האם בעיה מוסרית ("במציאות יש אישה כלואה. אישה כלואה יש לשחרר" [עמ' 142]), ועל כן הוא שולל את המצב הקיים. הוא מטיח ביקורת נוקבת כלפי אופן ההתמודדות של השיח הפסיכולוגי אל מול בעיות מוסריות. הוא מצביע על האופן שבו שיח זה, הממוקד במניעים נפשיים ונמנע משיפוטיות, מטשטש את ההבחנה בין קורבן לפוגע ומחייב מצבי חיים של דיכוי וסבל.

הסופרת אסתר פלד היא פסיכולוגית בהכשרתה המקצועית ודוקטור לפילוסופיה. קובץ הסיפורים "לאורה הצח של המציאות", שבו מופיע סיפור זה, מכיל ביקורת רבה כלפי השימוש התרבותי שנעשה בשפה הפסיכולוגית. בריאיון לעיתון "הארץ" מזהירה פלד: "שפת הריפוי הנפשי היא שפה שמופנמת

עמוק, שנוכחת בכל הרמות, אנחנו כל כך מדברים בה שאין לי כמעט שום אופציה אחרת לראות את העולם ומול זה יש להתמרד, צריך לזכור שזאת שפה, ויש שפות אחרות, עשירות לא פחות" (סלע, 2012). פלד מתריעה שאנו חיים בתרבות מעובדת שבה אסור לכעוס, צריך להיות אמפתיים ועמומים, ומרוב אמפתיה נשכחה מאיתנו דעת טוב ורע ואבד השיפוט המוסרי.

בתיה כלואה בבית – תיאור מקרה מהשדה

בהיותי עובדת סוציאלית בתחום מניעת התעללות בזקנים התמודדתי עם שאלות דומות לאלה שמעסיקות את רבינוביץ ופלד בטקסטים שנדונו לעיל. הנחיתי קבוצה טיפולית לנשים זקנות שחוות התעללות קשה מצד בן הזוג, הכוללת מכות, פגיעות מיניות ואלימות כלכלית, חברתית ונפשית. קיוויתי שהטיפול יסייע למשתתפות להיחלץ מההתעללות שהן חוות בבית, אך כעבור שנה בקבוצה לא העלו על דעתן מרבית הנשים את האפשרות לעזוב את בן הזוג האלים. הסקתי שהנשים חסרות את הכוחות הנפשיים לבצע שינוי כה מרחיק לכת. הבנתי את סירובן במונחים של חסר פסיכולוגי. בכתבה שפרסמתי על אודות הקבוצה כתבתי: "החינוך שקיבלו בצעירותן, לצד הפגיעה בדימוי העצמי שהינה תוצר של עשרות שנות התעללות, הופכים את היציאה מהבית לבלתי אפשרית עבורן" (הלפרין, 2011, עמ' 45). זיהיתי בהן תחושת מסוגלות עצמית נמוכה, תפיסה של מוקד שליטה חיצוני, קיבעון והתנגדות לשינוי.

הבעיה של הנשים הומשגה במונחים פסיכולוגיים, ובהתאם לכך היה המענה המוצע להן מענה טיפולי. מטרת ההתערבות הייתה ליצור שינוי פנימי בנשים אשר יאפשר להן לנקוט פעולה לשחרור עצמי. המשכתי להבין את הבעיה של הנשים במונחים פסיכולוגיים, ולראות בה בעיה תוך־אישית, עד למקרה של בתיה.

בתיה, אישה חרדית בת 65, השתתפה בקבוצה במשך חמש שנים, והגיעה לנקודה שבה הרגישה בשלה לעשות שינוי. היא עזבה את הבית בעקבות התפרצות אלימה של בעלה שבמהלכה קילל אותה ואיים עליה בסכין. היא ברחה בחוסר כול אל בית בנה וכלתה. כעבור יומיים התקשר בעלה וביקש שתחזור הביתה. בתיה הייתה נחושה בדעתה לא לחזור.

חודשיים וחצי גרה בתיה אצל בנה וכלתה. הם תמכו בה וניסו לעזור לה, אך המגורים המשותפים בדירה קטנה הקשו על כולם, כפי שבתיה מספרת: "אני וכלתי אוהבות זו את זו ולא היו מריבות בינינו, אבל זו הייתה תקופה מאוד קשה. לא היה מספיק מקום בבית. ישנתי עם הנכדים באותו החדר במיטת קומתיים. הייתי צריכה לוותר הרבה על עצמי, על הצרכים שלי. ידעתי שזה לא יכול להיות פתרון לטווח ארוך" (הלפרין, 2018, עמ' 21).

במשך תקופה זו חיפשה בתיה פתרון למגורי קבע בסיוען של כלתה ועובדת סוציאלית בלשכת הרווחה. היא פתחה חשבון בנק משלה והפרידה את קצבת הביטוח הלאומי שלה מקצבת בעלה (עד אז בעלה שלט באופן בלעדי בכל הסכום). היא קיבלה מהמוסד לביטוח לאומי 2,700 ₪ בחודש. בכסף זה ביקשה בתיה לשכור דירה למגורים, אך מחירי הדיור הגבוהים ריפו את ידיה. היא מספרת: "ראיתי חדר, יותר נכון לקרוא לזה קבר, קטן קטן, מתחת לאדמה, וגם זה היה יקר מדי בשבילי. זה עלה 2,500 ₪ לחודש" (הלפרין, 2018, עמ' 21). בלית ברירה תכננה בתיה לעבור לגור בבית אבות, אך ברגע האחרון חזרה בה משום שלא מצאה את מקומה בין הדיירים, שהיו מבוגרים ממנה בהרבה, תשושים ומוגבלים מאוד. לאחר חודשיים וחצי של חיפוש מקום לגור בו החליטה בתיה לחזור הביתה.

הניסיון הכושל של בתיה לעזוב את הבית השפיע עליו באופן עמוק. הוא שינה את אופן הבנתי את הבעיה של נשים זקנות שנפגעות בתוך המשפחה. שלא בצדק, הטלתי על הנשים את מלוא האחריות למצבן והנחתי שהן חסרות רצון ויכולת לעזוב את הבית. כעת נוכחתי במכשולים רבים וגדולים ברמת

המדיניות החוסמים את דרכן של הנשים אל החופש. החזרה של בתיה אל בן זוגה האלים לא נבעה מחסרים פסיכולוגיים של בתיה, אלא מחסרים של מערכת הרווחה, שאינה מספקת מענים הולמים לצרכים של נשים זקנות שרוצות ומסוגלות לעזוב את הבית. בהיעדר מענים הולמים הנשים ממולכדות בתוך מערכות יחסים אלימות.

נוכחתי כי כדי לסייע לנשים זקנות הסובלות מאלימות אין די במענים הטיפוליים, אלא יש לפעול במקביל לשינוי המדיניות. כדי לצאת מהבית, פעמים רבות נשים זקנות הסובלות מאלימות צריכות לעבור תהליכים פסיכולוגיים לשחרור פנימי, אך לא פחות מכך הן זקוקות לפתרון דיור זמין, מסובסד ומותאם לצורכיהן הייחודיים.

סיכום

אין תחליף לכלים פסיכולוגיים, תאורטיים ופרקטיים, התורמים להבנה מעמיקה ולטיפול בנשים שסובלות מאלימות ביחסים הזוגיים. במקרים רבים כבלים פסיכולוגיים הם מכשול מרכזי בדרכן של הנשים אל שחרורן. יחד עם זאת, ניתוח תיאורי המקרה שנדונו לעיל מצביע על מגבלות השפה הפסיכולוגית, ומעלה ביקורת כלפי השימוש בשפה זו בתור פריזמה בלעדית להבנת מצבן של נשים החיות עם אלימות.

המקרה של בתיה ממחיש כיצד התמקדות בלעדית במרכיבים אינטרה-פסיכיים עלולה למנוע זיהוי גורמים חיצוניים כבדי משקל המשמרים את הפגיעה. היבטים חברתיים, תרבותיים ובעיקר כלכליים משפיעים על מידת האוטונומיה של נשים יותר מהממד הפסיכולוגי (שדמי, 2003). התמקדות בממד הפסיכולוגי, תוך עיסוק נרחב בגורמים הנפשיים הכובלים נשים, משמשת לא פעם הצדקה להיעדר השקעה הולמת במשאבים החומריים הנחוצים לנשים כדי להיחלץ מאלימות.

ניתוח הטקסטים של רבינוביץ ופלד חושף את המגבלות המוסריות של השפה הפסיכולוגית. הנטייה להתבוננות פסיבית וההסתייגות מנקיטת פעולה ממשית במציאות מעמידות את הפסיכולוגיה בסכנה להפוך גורם המשמר מצבים של פגיעה. שיח פסיכולוגי שואף לחוסר שיפוטיות ולהכלה אמפתית, ובכך מטשטש את ההבדל המוסרי המהותי שבין פוגע לנפגע. בעבודתי בשדה נוכחתי לא פעם כיצד העיסוק הנרחב במניעים הנפשיים של הקורבן מסיט את הדיון המקצועי מאחריותו של הפוגע ומוביל להאשמת הקורבן.

גניה ואימו של המהנדס הן נשים בנות אותו גיל, הסובלות מאותן מגבלות גופניות ומאלימות דומה מצד בן הזוג. חרף האלימות, שתיהן נהגו לצאת מהבית עד שהמגבלות הגופניות החלישו אותן מול בן הזוג האלים והפכו אותן לאסירות בביתן. למרות הדמיון הרב ביניהן, הגורל של שתי הנשים שונה בתכלית. קריאתה הנואשת של גניה "אל תקברו אותי חיים" (רבינוביץ, 2003, עמ' 205) אינה נענית על ידי ילדיה, ונבלעת בטקסט בתוך דיון פסיכולוגי נרחב במורכבות יחסי הגומלין בינה לבין בעלה. במילותיו של המהנדס, השפה הפסיכולוגית מורידה את גניה "אל תוך בור שאין ממנו יציאה" (פלד, 2012, עמ' 136). לעומתה, אימו בת המזל של המהנדס תמצא את דרכה אל מחוץ לבית שבו היא כלואה. בנה המהנדס, המורגל בתפיסת עולמו המקצועית להמציא פתרונות קונקרטיים לבעיות פרקטיות, ישחרר את אימו באמצעות נקיטת פעולה ממשית לפתרון בעיית ההנגשה. מנחה אותו תפיסת עולם מוסרית, ומשום כך הוא מחליט לזנוח את העיסוק הטפל בעיניו במניעים פסיכולוגיים, ולהתמקד בעיקר: "במציאות יש אישה כלואה. אישה כלואה יש לשחרר" (עמ' 142). השפה ההנדסית והשפה המוסרית היו לשפות משחררות בעבור אימו של המהנדס, ואילו השפה הפסיכולוגית הייתה משום גורם מדכא שיש להתמרד נגדו.

גורלותיהן השונים של גניה ושל אימו של המהנדס ממחישים את הצורך לבקר את השימוש בשפה הפסיכולוגית באמות מידה מוסריות, ולבחון את ערכו בהתאם לתוצאות שאליו הוא מוביל – דיכוי או שחרור.

רצח

על הזעם של אנשים זקנים בבתי אבות

ק ארו ספנסר, גיבורת הרומן "As We Are Now", היא אישה אמריקנית משכילה ומעודנת בת 76. אנטוניו סילבה, גיבור הרומן "המכונה לייצור ספרדים", הוא גבר פורטוגלי בן 84 אשר כל חייו היה איש משפחה למופת. המשותף לדמויות שונות אלה הוא ששתיהן מושמות על ידי בני משפחותיהן בבית אבות בניגוד לרצונן. הרומנים מלווים את קארו ואת אנטוניו מכניסתם למוסד ועד למותם זמן לא רב מאוחר יותר. בתי האבות, העונים על ההגדרה של גופמן למוסד הטוטלי, מובילים להידרדרות מהירה במצב הגופני, הרגשי והמנטלי של קארו ואנטוניו. בתנאי הדיכוי שאליהם נקלעו הם צוברים ייאוש וזעם רב שבסופו של דבר מובילים אותם לרצוח זקנים אחרים השוהים לצידם במוסד. רומנים אלה שופכים אור על תופעה רווחת ומכוערת של אלימות בין דיירים בבתי אבות, שמקורה בין השאר בתנאי החיים במסגרות מוסדיות.

קארו ספנסר

הרומן "As We Are Now" מאת מיי סרטון מלווה את קארו ספנסר מהיום שבו היא מושמת בבית אבות כפרי ומבודד ועד למותה הטרגי. התקף לב מותיר את קארו חלשה מכדי להמשיך לגור בבית לבדה. אחיה ואשתו לוקחים את קארו להתגורר עימם אך כעבור זמן, משהמגורים המשותפים אינם עולים יפה, הם מעבירים אותה לבית אבות.

לאורך חיים שלמים פילסה קארו את דרכה בתור אישה עצמאית ואינדיווידואליסטית. היא משכילה ושוחרת אומנות, ספרות וטבע. בעידן שבו היה מצופה מנשים למלא תפקידים מסורתיים בתוך הבית, קארו למדה באוניברסיטה ועבדה לפרנסתה בתור מורה למתמטיקה בתיכון. היא מעולם לא נישאה או ילדה ילדים. בצעירותה בילתה מדי שנה את חודשי הקיץ בטיולים ברחבי אירופה עם מאהבה האנגלי.

קארו בולטת במוסד בשונותה. יתר הדיירים הם גברים זקנים ועניים, מטושטשים מתרופות הרגעה. קארו מתרשמת שחייהם מסתכמים בבהייה בטלוויזיה, ציפייה למזון ומחשבות אובססיביות על מין. יש ביניהם אדם צעיר ומוגבל בשכלו בשם ג'ק, אשר מסיבה לא ידועה קשור לכל אורך היום אל כיסא נדנדה שעליו הוא מתנועע. סטנדיש, אדם חולה מאוד שמרותק למיטתו, הוא יוצא דופן מבין הדיירים בעקשנותו ובסירובו התקיף לבלוע את תרופות ההרגעה הניתנות לו. בעוד יתר הדיירים הסתגלו לתנאי המחיה במוסד, סטנדיש נאבק בכל כוחו לשמר את צלילותו ואת זעמו. למרות היותו חירש וכבד ראייה (מאז שאיבדו את משקפיו), הוא וקארו מצליחים להבין זה את זה ובין השניים מתפתחת ידידות אמיצה.

הרומן כתוב בגוף ראשון כיומנה של קארו, ובו היא מתעדת את שהותה במוסד. הוא נפתח במילים האלה: "אני לא משוגעת, רק זקנה. [...] אני נמצאת במחנה ריכוז לזקנים, מקום שבו אנשים זורקים הורים וקרובי משפחה" (Sarton, 1973, p. 9). קארו מודעת לעובדה שהגיעה אל התחנה האחרונה בחייה. היא רוצה לנצל את מעט הזמן שנותר לה כדי להמשיך להתפתח כאדם ולהתכונן לקראת המוות, אך תנאי המחיה במוסד מסכלים שאיפה זו.

המוסד מופעל על ידי שתי נשים קשות יום, הרייט ובתה רוז, שמתחזקות את המקום ברמה ירודה. קארו סובלת מהזנחה ומהתעללות ההולכת וגוברת במהלך שהותה במוסד. היא מתייסרת מהסדינים המלוכלכים, מריח השתן, מהיעדר פרטיות (חל אסור על סגירת דלתות) ומהתלות בהרייט

ורוז, המתייחסות אליה בגסות ובפטרוניות. היא נאבקת להחיות את נפשה באמצעים הדלים שברשותה: כתיבה ביומנה הסודי, שיחות עם הכומר המקומי בעת ביקוריו הספורים, היזכרות בקשרים משמעותיים מעברה, התבוננות בנוף הנשקף מהחלון ומגע החתול המתגנב בלילה אל מיטתה. ככל שעובר הזמן היא נוכחת לדעת שאין די באלה כדי לשמר את אנושיותה ואת שפיותה באווירה נטולת הנחמות של בית האבות. היא מרגישה שהמחסור באהבה ממית אותה.

המצב מידרדר כאשר סטנדיש סובל מכאבים קשים ומתחנן בפני הרייאט ורוז לקרוא לרופא. הן מסרבות להיענות לו, וקארו, הנחלצת לעזרתו, מתפרצת עליהן בזעם ומשליכה לעברן כיסא. בתגובה היא מושמת בבידוד בחדר קטן וחשוך ומקבלת תרופות הרגעה. בצאתה מהבידוד קארו חשה מעורערת רגשית ומנטלית ואף חווה בלבול ופגיעה בזיכרון. בעקבות מקרה זה הרייאט מונעת מקארו מבקרים מחשש שהיא תתלונן על המקום. קארו זוכה להפוגה קצרה מסבלה כאשר הרייאט יוצאת לחופשה ובמקומה מגיעה מחליפה עדינה וטובת לב בשם אנה, המתייחסת אליה בכבוד. קארו מתאהבת באנה, והקשר איתה מקים את רוחה לתחייה. עם שובה של הרייאט מחופשתה קארו חוזרת לסבול מפחד והשפלות ומוסיפה להידרדר מנטלית. הרייאט קוראת במכתביה של קארו ומגלה את רגשותיה כלפי אנה. היא מכנה את קארו "זקנה מלוכלכת".

היומן מתעד את התנודות החדות במצבה הגופני, הרגשי והמנטלי של קארו, המושפע ישירות מתנאי המחיה ומהיחס שהיא מקבלת במוסד. יחס טוב, הנאה אסתטית ומגע רך מחזקים את תפקודה המנטלי, את תחושת הזהות שלה ואת רצונה לחיות. הפחד מפני הרייאט, מגע ידה הגס, מסע ההשפלות שהיא חווה, הבידוד והחסך בגירויים מערערים את קארו ומגבירים את זעמה וייאוושה עד לאובדן הרצון להיאחז בחיים. תנועה זו מתקיימת לכל אורך הרומן עד שסבלה המצטבר של קארו מטה את הכף ומוביל לנקודת אל חזור שבה קארו מחליטה לשים קץ לחייה.

בתקופה של חצי שנה בבית האבות הפכה קארו לאדם אחר: היא מבלה את רוב היום במיטה, מראה מוזנח, היא חלושה מבחינה גופנית, ירודה מנטלית ושבורה רגשית. היא מרגישה, בדומה למלך ליה, כי היא הופשטה מכל נכסיה וכעת היא ניצבת על סף הטירוף. כשהיא מדפדפת אחורה ביומנה היא מופתעת מהחיות ששפעה ממנה רק חודשים ספורים קודם לכן. בכוחות שנותרו לה היא הוגה תכנית להשמיד את המוסד שהיא שוהה בו. לבסוף, בלילה חורפי ומושלג קארו מציתה את בית האבות ושורפת אותו על יושביו. היא מתה בשרפה ביחד עם הרייאט, רוז ויתר דיירי המוסד.

בין קארו ספנסר למיי סרטון

מיי סרטון היא סופרת ומשוררת אמריקנית פורה שהמשיכה לכתוב גם בשנות השבעים והשמונים לחייה. היומנים משנותיה המאוחרות מתעדים את זקנתה. מעניין להשוות בין יומניה האוטוביוגרפיים של סרטון ליומן הבדוי של גיבורתה קארו ספנסר. במובנים רבים קארו היא מעין כפילה של סרטון: שתי הנשים מעולם לא נישאו ולא ילדו ילדים. סרטון היא לסבית מוצהרת, וקארו נמשכת גם לנשים. שתיהן שוחרות שירה וספרות, מחוברות לטבע ושואבות מיופיו הנאה אסתטית ונחמה. שתי הנשים היו מורות בצעירותן וחיו תקופות ארוכות באירופה. הן חולקות צורך עז בחברויות ובקרבה אנושית, ואהבה גדולה לחתולים. שתיהן סובלות ממחלת לב ומהחולשה והמוגבלות הנלוות אליה.

בשונה מקארו, סרטון ממשיכה לחיות עד יום מותה בביתה היפה השוכן על גדות האוקיינוס האטלנטי. היא משופעת בחברות טובות שבאות להתגורר עימה ולסעוד אותה בעת הצורך. בנוסף, היא מעסיקה עובדות בשכר שעוזרות לה בבישול, ניקיון, ליווי לרופאים וטיפול הגינה שכה יקרה לליבה. עזרה זו מאפשרת לסרטון לשמור על עצמאותה חרף המוגבלות הגופנית. היא מוקירה מאוד את קרבתם של חבריה, ומתארת ביומנה כיצד השיח עימם ממלא אותה

חיים ומחזק את יכולת ההתמודדות שלה עם האתגרים הפיזיים והמנטליים שמציב בפניה גופה המידרדר. זקנתה של סרטון כפי שהיא מתוארת ביומניה, היא תקופה קשה אך גם רבת סיפוק, הנאה ומשמעות (Sarton, 1992).

בשונה מסרטון, קארו חסרה את האמצעים הכלכליים ואת התמיכה החברתית הנחוצה כדי להמשיך בחיים עצמאיים לאחר שמצבה הגופני מידרדר. כתוצאה מכך היא נידונה לסיים את חייה בהשפלה ובסבל. סרטון בחרה לעצב גיבורה דומה מאוד לעצמה ולמקמה בנסיבות חיים פחות עתירות מזל על מנת להדגים מה עשוי היה לקרות לה, או לכל אדם אחר, מלא ועשיר ככל שיהיה, אילו הושם בתנאים המגבילים של המוסד. הדמיון בינה לבין גיבורת הרומן מדגיש את העובדה שהסיבה להידרדרות התלולה של קארו אינה נובעת מאופייה, וגם לא מזקנה או ממוגבלות גופנית, אלא מהתנאים החיצוניים שבהם הושמה.

בית האבות כמוסד טוטלי

סרטון כתבה את הרומן בשנת 1973 בהיותה בת 61, במחאה על כליאתם של אנשים זקנים בתנאים לא אנושיים (Zoe, 2005). מחאתה פונה אל הרגש. הרומן כתוב בגוף ראשון, טכניקה שמעוררת בקורא הזדהות ואמפתיה כלפי הדמות המספרת. ייתכן כי סרטון מושפעת מספרו של הסוציולוג ארווין גופמן, "על מאפייני המוסדות הטוטליים", שייצא לאור בתחילת שנות השישים, שבו הוא מוחה על תנאי החזקתם של בני אדם במוסדות כוללניים (Goffman, 1961). מחאתו של גופמן פונה אל השכל. הוא בוחן בכלים סוציולוגיים את החוויה המוסדית ואת תוצריה ההרסניים.

גופמן מזהה מכנה משותף רחב בין שורה של מוסדות כוללניים, ובהם: פנימיות, בתי חולים פסיכיאטריים, מחנות צבאיים ומחנות ריכוז, שאותם הוא מכנה "מוסדות טוטליים". מוסדות אלה מתאפיינים בכך שהם מקיפים

את כל תחומי החיים של האדם, והסמכות המוסדית מכתיבה את הלבוש, ההתנהגות ולעיתים גם את מצב הרוח של השוהים. עם הכניסה למוסד האדם מעורטל מהעצמי (self) הקודם שלו ועובר השפלה שיטתית, גם אם לא תמיד מכוונת, של העצמי. העצמי מזוהם על ידי חדירה למרחבו הפרטי, היעדר פרטיות, מגע בלתי רצוי, תנאי מחיה ומזון בלתי ראויים וחובה לבלוע תרופות לא רצויות. הוא חווה יחס גרוע כגון לעג, הצקות או התעלמות מצד אנשי הצוות ושוהים אחרים. מוסדות טוטליים רבים מענישים את דייריהם על הפרת חוקים. פעולות ענישה, גם אם מתקיימות בתדירות נמוכה, זורעות פחד וגורמות לאובדן תחושת הביטחון. גופמן מצא שפרקטיקות אלה, שבאמצעותן העצמי מושפל, הן פחות או יותר סטנדרטיות בכל המוסדות הטוטליים. פעולתן מפריעה באופן שיטתי את התהליכים המנטליים המאפשרים הבניית זהות אוטונומית ובעלת ערך, ועל ידי כך מערטלת את השוהים במוסד מאנושיותם (Goffman, 1961).

טענה מרכזית של גופמן היא שהמאפיינים המבניים של המוסד הטוטלי מעצבים את הזהות של השוהים בו, כמו גם את הזהות של אנשי הצוות. על פי השקפתו, אין הבדל מהותי בין שתי קבוצות אנשים אלה (ואחד מהישגיו המרכזיים [והמפוקפקים] של המוסד הטוטלי הוא הדיכוטומיה המוחלטת שהוא מצליח לייצר ולשמר ביניהן). אך בעוד שהתנהגותם של השוהים במוסד הטוטלי היא תגובה למיסוד, אנשי הצוות נוטים לייחס אותה למאפיינים אישיותיים של השוהים. עוד טוען גופמן, שמטרותיו הרשמיות של המוסד הטוטלי כמעט תמיד רחוקות מלהיות ממומשות, ועל פי רוב אין הוא משמש יותר ממקום לאחסון הדיירים כאילו היו פסולת (Goffman, 1961).

מהסיבות שתוארו לעיל, המוסד הטוטלי המבודד¹³ הוא בבחינת קרקע פורייה להתרחשות מקרים רבים וחמורים של התעללות בשוהים. אך טענתו של גופמן היא שעצם הזהות במוסד טוטלי בהכרח כרוכה בפגיעה. גם כאשר

¹³ המוסד הטוטלי בדרך כלל מבודד מהסביבה באמצעות מיקום מרוחק, גדרות הפרדה או הגבלות בכניסת מבקרים (Goffman, 1961).

אנשי הצוות אינם מתעללים בשוהים במכוון, השפלה ואובדן האנושיות הם תוצרים בלתי נמנעים של השהות במוסד טוטלי.

בתי אבות רבים עונים על ההגדרה של גופמן למוסד הטוטלי (בייחוד במחלקות לאנשים בעלי צרכים סיעודיים או דמנציה). בספרה על הזקנה, פרידן טוענת שגם בתי האבות היותר טובים מושתתים על הנחת יסוד של התכחשות לעצמי של הזקן. הם מתייחסים לאנשים זקנים לא כאל בני אדם, אלא כאל אובייקטים לאחסון. כתוצאה מיחס זה הזקנים השוהים במוסד סובלים מהתנוונות ומנסיגה (Friedan, 1993). חוקר בתי האבות ברוס ולדק, מחבר הספר "Unloving care: The Nursing Home Tragedy", מתמקד בספרו לא במוסדות המתעללים אלא דווקא במוסד הממוצע העומד בסטנדרט המינימלי. לדבריו, בית האבות הטיפוסי הוא מקום די איום. במוסד הממוצע זקנים חיים את ימיהם האחרונים בחברה סגורה, ללא פרטיות, הנאה או כבוד. הם ניזונים מאוכל לא טעים, בוהים בטלוויזיה, סובלים משיעמום ומטושטשים מתרופות. השימוש הנפוץ בתרופות מסממות עונה יותר על צורכי המוסד מאשר על הצורך של הדיירים. הרגולציה על בתי האבות אינה אפקטיבית בפיקוח על העיקר – ההיבטים החשובים יותר של איכות המוסד: נעימות, התחשבות וטיפול במובנו הלא טכני. בנסיבות אלה אין זה מפתיע שהשוהים מידרדרים מבחינה גופנית ומנטלית לאחר הכניסה למוסד ה"טיפול" שמתיימר להיטיב עימם (Vladeck, 1980). עשרות שנים חלפו מאז פרסום ספרו של ולדק, אך רשמיו מבית האבות הממוצע תקפים גם כיום. היעדר שליטה על החיים ברמה הבסיסית ביותר – במועדי השינה והאכילה, טיב המזון, הרגלי הרחצה וההכרח לחלוק את החדר עם אדם זר שלא הם בחרו – מובילים להידרדרות בתפקוד, חוסר ישע נלמד, תחושת קורבנות, אינפנטיליזציה, דמורליזציה ודהומניזציה בקרב השוהים בבית האבות (אדל־גוטשטיין, דשבסקי ופרילוצקי, 2015).

פוקו טוען שבחברה מתקיימת "רטוריקה של אלימות", המגדירה רק אירועים מסוימים אלימים, ומותירה אירועים אחרים מחוץ להגדרה זו, כך שהאלימות

הגלומה בהם מתקיימת בחברה כעובדה לא בעייתית. רק חלק מצורות האלימות המתקיימות בחברה מוגדרות אלימות ונתונות לפיקוח (Foucault, 1980). בעוד שמרבית בתי האבות גורמים לשוהים בהם נזקים גופניים ומנטליים חמורים כפועל יוצא ממאפייניהם הטוטליים, החברה מתייחסת לפגיעות אלה בסלחנות ובהשלמה.

היה או לא היה?

בית האבות מזכיר לקארו בית סוהר ומחנה ריכוז. היא מרגישה כמו חיה בשבי. עולמה הפנימי העשיר אינו עומד לה אל מול תנאי המיסוד, ותפקודה הרגשי והמנטלי נפגע. ככל שעובר הזמן גוברים חששותיה של קארו מפני שקיעה אל שכחה ושיגעון.

הכתיבה ביומן מחזיקה את קארו בחיים מבחינה מנטלית. קארו נאחזת ביומן כדי להוכיח לעצמה שהיא עדיין מסוגלת לחשוב ולהרגיש. אך היומן המשמש את קארו לשימור שפיותה, באותה עת גם מסגיר את הידרדרותה המנטלית. לצד הבחנות חדות ומדויקות היומן מכיל גם תיאורים סותרים המעידים על בלבול. כך למשל, קארו מציינת ביומנה שקיבלה גלויה מאחיה, ומספר ימים מאוחר יותר היא כותבת בכעס שהרייאת משקרת לה שהגיעה גלויה מאחיה כדי לבלבל אותה. קארו חושדת שהרייאת מכניסה כדורי הרגעה למזונה ומכינה לה קפה מלוח בשביל לייסרה. ככל שגובר הבלבול שבו שרויה קארו גוברים ספקותיו של הקורא בדבר מהימנותה. כשם שקארו מאבדת אוריינטציה ומתקשה להבדיל בין מציאות לדמיון, כך גם הקורא מתקשה להתמצא בעלילה ולקבוע מה אמת ומה בדיה. באמצעי ספרותי זה הרומן מעביר את הקורא חוויה דומה לזו שעוברת קארו בתוך המוסד (Waxman, 1990).

הקורא מתקשה לקבוע אם ההתעללות שקארו מתארת אכן התרחשה. כמו ברומן, גם במציאות, המידע שעומד בפני עדים להתעללות הוא חלקי,

ושורה ארוכה של גורמים הקשורים בפגיעה פועלים לערעור אמינותו של הקורבן: עצם ההתעללות מחלישה את אמינותו בכך שלעיתים קרובות אחת מתוצאותיה היא פגיעה במצבו המנטלי. חלק מצורות ההתעללות במוסד, כגון טשטוש בתרופות, פוגעות באופן ישיר ביכולת המנטלית. בנוסף, תגובות רגשיות נורמליות למצבים של פגיעה, כגון עצב וזעם, מתפרשים בעיני הסביבה עדות למצב נפשי מעורער. מניסיונה של קארו, זה שנכנע בפסיביות נחשב לבריא בנפשו, ואילו זה שמתנגד נחשב לסנילי או למשוגע. לעיתים קרובות גם הקורבנות עצמם מפקפקים באמינות גרסתם, משום שהיא נוגדת את אמונתם שהעולם מקום צודק ובטוח, ומשום שהם זוכים לחוסר אמון מצד הסביבה (נחמני, 2008). יתר על כן, לצוות המוסד נטייה להתייחס לתלונות השוהים בביטול ולראות בהם סימפטומים למצבם הנפשי המעורער או לאישיותם הבעייתית (Goffman, 1961). ערעור אמינות הקורבן הוא אינטרס מובהק של הפוגע. כדי להפריך את תלונותיה של קארו, הרייאט מסבירה למבקרים במוסד שהמסכנה איבדה את שפיותה. גם לעדים מבחוץ אין אינטרס להאמין לקורבן. האמון גורר מחויבות מוסרית ודורש נקיטת פעולה במציאות, שלעיתים קרובות כרוכה בעימות ובאי־נעימות, ועשויה להפגיש את הצופה עם חוסר האונים ועם הפגיעות שלו עצמו. קל הרבה יותר להטיל ספק בקורבן ולהאמין לאנשי הצוות.

זעם רצחני

קארו מבינה שאף אדם מבחוץ לא ייחלץ לעזרתה, והיא הופכת לנואשת. בשארית כוחה היא מחליטה לשרוף את בית האבות. היא מסבירה ביומנה שאינה רוצה למות מההתפוררות האיטית שנכפית עליה במוסד. אם אינה יכולה לשלוט בחייה, לפחות תשלוט במותה ותעצב אותו באופן שישקף את אישיותה. קארו רואה בשרפה אקט מחאתי כמו גם ביטוי למהותה האנושית. היא שואבת השראה משירו של דילן תומאס, המציג אידיאל אתי ואסתטי של רוח לחימה והתנגדות אל מול הכוחות המכלים בסוף החיים:

אל תיכנע לזה הלילה טוב,
עם רדת יום זקנה צריכה לבער;
זעק, זעק אל מול שקיעת האור. (תומאס, 2017)

היא חשה את מילות השיר כציווי פנימי שנוגע במקום שבו עוד בוערת בה אש, גם אם זו רק אש של זעם ושאת נפש. וכך, כעבור כחצי שנה מכניסתה לבית האבות, קארו מתאבדת ורוצחת את כל יתר השוהים במוסד.

קארו אינה מתלבטת לרגע אם נכון להרוג את דיירי המוסד האחרים. היא מזלזלת בקיומם המצומצם של הגברים הזקנים, המרוכזים בהנאות גופניות, וסבורה שטוב מותם מחייהם. היא מדמה אותם לצורות חיים פרימיטיביות ביותר, כגון צמחייה במעמקי הים ואמבות. היא מתעלמת מביטויים של אחווה ורגש בין הגברים, למשל כאשר הם מנחמים את ג'ק בבכיו, וכשהם נעצבים על מותו של אחד מחבריהם.

על פי גופמן, שוהים במוסד טוטלי שורדים בתוך תנאי הדיכוי באמצעות שימוש באסטרטגיות פסיכולוגיות שונות, ובהן התמרדות עקשנית ובלתי מתפשרת אשר באה לידי ביטוי בדחיית המוסד ובסירוב בוטה לשתף פעולה (Goffman, 1961). זו על פי רוב אסטרטגיה ראשונית וזמנית. הצתת המוסד מהווה ביטוי קיצוני של אסטרטגיה זו. אסטרטגיות אחרות הן נסיגה, המתבטאת בהפחתה דרסטית של מידת המעורבות במתרחש בסביבה, וקולוניזציה, שמשמעותה קיום שבע רצון יחסית בתוך המוסד, תוך הפקת הנאה ממעט הטוב שהוא מציע. ניכר מתיאוריה של קארו כי הגברים הזקנים השוהים במוסד תקופה ארוכה אימצו אסטרטגיות התמודדות אלה.

בניגוד לגופמן, שאינו יוצר היררכיה בין אסטרטגיות ההתמודדות השונות, קארו שואבת תחושת ערך עצמי מעמדתה המרדנית ומהיותה נבדלת מיתר הדיירים. היא מפחיתה מערכם של הגברים הזקנים כדי לשמר תחושה של ערך עצמי. במצבה הירוד היא חסרה את כוחות הנפש הדרושים על מנת

להבחין בערכם האנושי של אחרים, ולהילחם על כבודם כפי שאולי הייתה עושה טרם כניסתה למוסד. כעת, כדי לשרוד רגשית, היא הופכת אותם ל"אחר", וחדלה לראות בהם בני אנוש, בדיוק כפי שהחברה חדלה לראות בהם בת אנוש.

אנטוניו סילבה

גם אנטוניו סילבה, גיבור הרומן הפורטוגלי "המכונה לייצור ספרדים" מאת ולטר הוגו מאי, מושם בבית אבות בניגוד לרצונו. בעקבות מותה של אשתו האהובה, בתו של אנטוניו בן ה־84 מכניסה אותו למוסד "הגיל השמח". אנטוניו זועם. בחודשים הראשונים הוא מסרב לשתף פעולה, אך עם הזמן עמדה מרדנית זו מפנה את מקומה לעמדה מפויסת יותר, ואנטוניו לומד ליהנות ממה שהחיים במוסד יכולים להציע.

"הגיל השמח" הוא לא מקום רע. אנטוניו זוכה ליחס טוב, גם אם מתקתק ופטרנליסטי, מצד אנשי הצוות ומנהל המוסד. אך ברגע שדייר מתקשה ללכת באופן עצמאי הוא מועבר לאגף השמאלי, הצופה אל בית הקברות. זמן קצר לאחר שאנטוניו מגיע למוסד פורצת שרפה באגף לזקנים עם דמנציה, ושלושה דיירים נשרפים למוות. ידיד של אנטוניו הוותיק ממנו במוסד מספר שמקרה דומה התרחש לפני מספר שנים. הדיירים חושדים שמדובר בהצתה מכוונת שנועדה להמית זקנים שכספם אזל וכבר אין מי שדואג להם, וזאת כדי לפנות מקום לדיירים חדשים "מכניסים" יותר. שוטרים מגיעים למקום לחקור את השרפה ואת כתם הדם שנמצא באחד החדרים, אך הם אינם מצליחים לפענח את התעלומה.

לראשונה בחייו אנטוניו רוכש חברים במוסד. הוא וארבעה זקנים אחרים נהנים להתחמם תחת השמש בחצר בית האבות, להתלוצץ ולדבר על דת, שירה ופוליטיקה. עתה, משחומה העז של האהבה נטש אותו, הוא מתפנה לגלות

את חמימותה של הידידות. כל חייו היה אנטוניו איש משפחה ומושקע כולו בד' אמותיו. הוא נלחם להגן על משפחתו ולגדל את שני ילדיו תחת השלטון הפשיסטי של הרודן סלזאר. כעת, משקשרי המשפחה הכזיבו, הוא מתחרט שהשקיע הכול במשפחה על חשבון ערכים של אחווה חברית. החיים במוסד מעוררים באנטוניו ובחבריו זיכרונות מימי המשטר הפשיסטי. הוא נזכר כיצד נהג בחזירות כאשר הסגיר אל מותו בחור צעיר שמרד בשלטון כדי להגדיל את ביטחון משפחתו. אז לא היה לו מושג על ערכה של הידידות, ולא הבין כלל שיש בה משום תשתית לחברה הגונה וערכית יותר, כזו הדואגת לזקניה. כשייאוש ופחד תוקפים את אנטוניו, בעיקר בשעות הלילה, הוא מתנחם בזרועות חבריו. לא פעם הם ישנים ביחד חבוקים באותה מיטת יחיד.

אחוות הגברים הזקנים מושתתת בין היתר על הלצות ובדיחות ועל עלבונות שהם מטיחים בחלק מהנשים הזקנות ששוהות לצידם במוסד. הם רואים בהן בריות נחותות, מכנים אותן בשמות גנאי ולועגים לגופן. כך למשל, הם צוחקים על הישבן הגדול של דונה ליאופולדינה ואנטוניו צועק לעברה: "תאכלי שוקולדים, מנוולת, תאכלי שוקולדים" (מאי, 2013, עמ' 75).

כאשר אשטבש, חברו הטוב של אנטוניו, מגיע לגיל מאה, הוא מתקשה לעמוד על רגליו בכוחות עצמו. חרף תחינותיו, הוא מועבר לאגף השמאלי, המשקיף אל בית הקברות, לחלוק חדר עם מדיירוש. מדיירוש משותק בכל גופו וניזון דרך צינורות. לדברי הצוות הוצאו מיתרי הקול שלו והוא אינו מסוגל לדבר. אשטבש פוחד מפניו פחד מוות. הוא נשבע שבילולת מדיירוש מתבונן בו במבט רצחני ומיילל "בן זונה, תמות כבר חתיכת בן זונה, תמות" (עמ' 138). זמן קצר לאחר מכן אשטבש מת.

אנטוניו מתאבל על מות חברו. הוא זועם על בגידתם של ילדיו, על השמתו במוסד ועל חוסר האונים שלו. הוא חרד מהמוות הקרב ומהמעבר לאגף השמאלי. הפחד הגדול ביותר שלו הוא להפוך למוגבל ולהיות מושם בחדר אחד עם מדיירוש. עם כניסתו לבית האבות הוא הוגה במחשבות אלימות כלפי אנשי הצוות:

"אולי אנפץ חפצים, אהפוך רהיטים, אתקוף באופן פיזי את העובדים, את האחים שהיו מסוגלים לכלוא אותי. [...] כולאים אותי, חשבתי. לידי [...] אחות אחת שמדברת במילים פשוטות, שמשוכנעת שהגיל המנטלי של אדם קשיש שווה באמת לגילו של ילד קטן. [...] היא חייכה ואני הייתי מסוגל לאחל לה, בסלידה לא מעטה, את כל הרע שבעולם. שיגדעו לה את הזרועות ואת הרגליים, חשבתי לי, שיעקרו לה את העיניים ויגרמו לה לאבד את הקול ויקראו לה כלבה, כי זה מה שמגיע לה" (עמ' 25).

עם הזמן פוסקות מחשבות אלה. נדמה שהתנהגותו של אנטוניו מתמתנת, אך מתחת לפני השטח עצור בו זעם רב המתבטא בפרצי אלימות כלפי שוהים אחרים במוסד. הוא מבצע את מעשיו האלימים כשהוא נתקף חרדה באישון לילה ובעודו חצי ישן. לילה אחד הוא נכנס לחדרה של דונה מרתה והולם בראשה באגרופיו. דונה מרתה מצליחה להתאושש, אך חודשים ספורים לאחר מכן הוא חוזר על המעשה והורג אותה. בלילה אחר הוא עולה לחדרו של מדיירוש ושומע אותו אומר לשותפו לחדר "תמות כבר, חתיכת בן זונה, תמות כבר, בן זונה גדול שכמותך" (עמ' 228). לא ברור אם מדיירוש אכן מסוגל לדבר ואם אכן הוא מקלל את שותפיו לחדר מתוך מצוקה תהומית שהפכה לזדון, או שמא אין זו אלא הזיה של אנטוניו וחבריו, המשליכים על הזקן החלש ביותר במוסד זדוניות שטנית. בכל מקרה אנטוניו מגיב לקללות שהוא שומע במכות נמרצות על ראשו של מדיירוש.

אנטוניו בקושי מודע למעשיו האלימים וזוכר אותם רק במעורפל. ככל שמתארכת שהותו במוסד גובר הבלבול שלו, וכמוהו הקורא בעקבותיו חש אי־ודאות ומתקשה להתמצא בעלילה. הקורא אינו זוכה לתשובה על השאלה המטרידה מי מצית את השרפות שהורגות את הזקנים באגף לחולי הדמנציה. האם זה צוות המוסד? או שמא אחד הדיירים שברוב ייאשו הפנה את זעמו הרצחני כלפי שותפיו לצרה?

בין הקוראים לנרצחים

למרות הבדלים בתרבות, באזור גאוגרפי, במגדר ובאיכות המוסד, שני הרומנים עוסקים באותן תמות: גיבוריהם סובלים מהחיים במוסד, הפוגעים במצבם הגופני, הרגשי והמנטלי. הם חווים ייאוש, חוסר אונים וזעם שמדרדרים אותם לדהומניזציה של זקנים אחרים (עבור קארו ה"אחר" הוא הגברים, ואצל אנטוניו אלה הנשים ומדיירוש, שנתון במצב סיעודי), ובהמשך גם רוצחים אותם.

הביקורות שהופיעו בעיתון "הארץ" ובאתר של "ידיעות אחרונות" על ספרו של מאי לא מציינות בתיאור העלילה את מעשי האלימות של אנטוניו או את העובדה שאנטוניו רוצח אישה זקנה (שווימר, 2014; אביטוב, 2014). ככל הנראה הן אינן מייחסות חשיבות רבה למעשים אלה. הביקורות על ספרה של סרטון מתייחסות להצתת בית האבות ולהרג הגברים הזקנים כאל מעשה גבורה. וקסמן כותבת שאפשר לראות בהצתה מחווה מוסרית, שדרכה קארו מבטאת את אומץ ליבה, אנושיותה ושלמותה. לדבריה, קארו "מטהרת" את המקום בשרפה, ופועלת כמבקרת של היחס האכזרי מצד החברה כלפי זקנים במצבי תלות. עוד לדבריה, הקורא אינו יכול אלא לחוש קתרזיס לנוכח שרפת בית האבות. היא סבורה שרוב הקוראים יעריכו את קארו על מעשה ההצתה (Waxman, 1990). מקדונלד כותבת שהגברים הזקנים והנער המוגבל שכלית שכלואים לצד קארו בהשפלה, אדישות וחוסר תקווה, ממתינים חסרי תחושה לשחרור על ידי המוות, וקארו היא היחידה שעדיין מסוגלת לפעול ולשחררם (McDonald, 1985).

להבנתי, הרצח שמבצעים אנטוניו וקארו הוא אקט הנובע משפל מוסרי שאליו הידרדרו בעקבות השוהות במוסד. מדוע הביקורות סלחניות כל כך כלפי מעשי הרצח, ובמקרה של קארו אף מפארות אותו? ישנה היררכיה בתוך הזקנה, שלפיה זקנים במצב סיעודי, זקנים עם ירידה מנטלית וזקנים הסובלים מדיכוי ארוך שנים במוסדות, נמצאים בתחתית וחווים גילנות אף מצד אלו החשים

אמפתיה כלפי זקנים שמצבם טוב יותר. בדומה לקארו ואנטוניו, גם הפרשנים מעניקים ערך לגיבורים הזקנים על חשבון זלזול בערכם של זקנים אחרים חלשים מהם.

אנו חיים בתרבות שמייחסת ערך לרגשות רבי עוצמה, לפעולה אקטיבית ולהתמרדות – לאידיאל של זקנה כפי שהוא מוצג בשירו של דילן תומאס. אך לא כל הזקנים יכולים או רוצים לעמוד באידיאל של עוצמה והתנגדות. זקנים שנתונים במצבים הקשים ביותר אינם יכולים להביע את זעקתם, ודווקא הם, הזקוקים ביותר לחמלה, מועדים לדהומניזציה.

סיכום

בשנת 2015, בבית אבות בחיפה, אישה בת 82 רצחה את שותפתה לחדר בת ה-90. רבים התפלאו על הרצח האלים שהתרחש בתוך בית אבות שהיו מעורבות בו נשים כה זקנות. התעללות מצד זקנים כלפי זקנים אחרים השוהים לצידם במוסד היא תופעה רווחת (איילון, 2018), אך רוב הציבור מניח שאינה קיימת. ההנחה הזאת עצמה מקורה בתפיסה גילנית של רוב הציבור, שאינו מייחס לזקנים את אותם רגשות שחשים יתר בני האדם בנסיבות דומות. בתגובתה על מעשה הרצח, העיתונאית נרי ליבנה לא השתוממה כלל. במאמר שפורסם בעיתון "הארץ" תחת הכותרת "מה הפלא שבית אבות הופך לדירת רצח?" היא כותבת:

"בואו ננסה לתאר לעצמנו מצב, שבו לאחר חיים שלמים בביתן שלהן נגזר על שתי נשים שלא בחרו זו בזו לחלוק חדר. האפשרויות לפתח ריב הן אינסופיות כמעט. זאת רוצה אור וזאת חושך, זאת חושדת בשנייה שהשתמשה במברשת השיער שלה, השנייה בטוחה שהראשונה גונבת לה מהשמפו, האחת נוחרת, השנייה משתעלת, לראשונה יש משפחה ולשנייה לא והראשונה

אינה חדלה להטיח זאת באוזני השנייה, הצעירה יותר אינה רוצה לגור עם אשה מבוגרת ממנה ואולי גם להפך, ושתייהן יודעות שלעולם נגזר עליהן להישאר ביחד עד המוות" (ליבנה, 2015).

אחת הסברות של המשטרה הייתה שבת ה־82 רצחה את שותפתה לחדר כדי לזכות בחדר משל עצמה. ליבנה משערת שאולי אותה זקנה סברה שכבר אין לה מה להפסיד. היא חיה עם שותפה מעצבנת במקום סגור, ובוודאי החיים בכלא נווה תרצה אינם גרועים יותר (ליבנה, 2015). אותה זקנה שרצחה החליפה מוסד טוטלי אחד במוסד טוטלי אחר, אולי טוב ממנו.¹⁴

כשחושבים על כך, אין זה מפתיע כי בתנאים השוררים בבית האבות הממוצע צוברים הדיירים זעם רב. לנוכח יחסי הכוחות במוסד, שאינם מאפשרים לדיירים להביע את זעמם המתפקע כלפי הכוחות המדכאים אותם, אין פלא שתוקפנותם מופנית כלפי זקנים חלשים מהם.

¹⁴ הפרק הבא עוסק בחבורת זקנים שנמלטת מבית אבות ומבצעת פשעים במטרה להיתפס ו"להשתדרג" לחיים בכלא.

חלק שלישי

התמרדות

"הכול סדוק כאן, כל דבר,

וכך חודר האור."

לאונרד כהן, המנון

מאנגלית: קובי מידן, כנרת זמורה-ביתן, 2009

גיבורי-על זקנים בספרות הפופולרית

הרומן השוודי "הזקנה ששברה את כל החוקים" מאת קתרינה אינגלמן סונדברג יצא לאור בשנת 2016 בתרגום לעברית לאחר שתורגם לשפות רבות ומכר ברחבי העולם מעל מיליון עותקים. הרומן מתאר את עלילותיה של חבורת זקנים שמחליטים לברוח מבית האבות ולהפוך לפושעים. החבורה מכנה את עצמה "ברית הפנסיונרים", והיא מונה חמישה זקנים המונהגים על ידי מרתה, אישה פיקחית ואמיצה בת 79. הם נמלטים מבית האבות אל מלון גראנד הוטל שבבירה, וממקום משכנם החדש זוממים סדרה של מעשי שוד מתוחכמים. בין היתר הם שודדים יצירות של מונה ורנואר מהמוזאון הלאומי. זמן רב עובר עד שהם נלכדים, משום שהמשטרה מתקשה להאמין שאנשים זקנים הם אלה שהצליחו להגות ולבצע את השוד. בתום תקופת מאסר קצרה הם מתאחדים לבצע שוד נוסף, הפעם של רכב מאובטח המוביל מזומנים לבנק. לבסוף הם מצליחים להימלט לברבדוס עם המיליונים הגנובים, עשירים ומאושרים.

רומן זה ראה אור שנים ספורות לאחר שרומן שוודי אחר מאותו ז'אנר נחל הצלחה כבירה: "הזקן בן המאה שיצא מן החלון ונעלם" מאת יונס יונסון. הרומן המגולל את מעלליו של זקן שנמלט מבית אבות ויוצא לשלל הרפתקאות היה לרב מכר עולמי שנמכר במיליוני עותקים ואף עובד לקולנוע. מה פשר ההצלחה של רומנים אלה שבמרכזם גיבורים זקנים? והאם העובדה שזקנים הופכים לגיבורי ספרות פופולרית מעידה על שיפור מעמדם של זקנים בחברה?

במבט ראשון נדמה שכן. סוף סוף גיבורים זקנים מוצבים בקדמת הבמה ואינם מוצגים כדמויות נלעגות או מעוררות רחמים, אלא כסוכנים אקטיביים¹⁵ השולטים בגורלם ומעוררים הערכה בקרב הקוראים. בתום שוד הבנק מרתה וחבריה חשים שמחה וגאווה על שהוכיחו שזקנים מסוגלים לבצע פשע מורכב ולתעתע במשטרה. אך אולי מוקדם לשמוח. קריאה ביקורתית ברומנים מגלה שלא באמת מדובר בגיבורים זקנים. על "הזקן שיצא מהחלון ונעלם" כותבת צור-גלזמן בביקורת שפורסמה בעיתון "הארץ": "הצגה של הספר ככזה שבמרכזו מכבד קשיש היא מצגת שווא – מלבד כמה אזכורים של כאבי ברכיים בתחילת הספר, אין שום עיסוק במעמדו של קרלסון כקשיש בן 100, בין אם פיסית ובין אם מנטלית." (צור-גלזמן, 2011). הדבר נכון גם ב"ברית הפנסיונרים", שעל אף גילם המופלג הם אינם סובלים משום בעיות בריאות, הם מתעמלים בקביעות בחדר כושר ומיטיבים להרים משקולות. הם הוגים ומוציאים לפועל משימות הגובלות בבלתי אפשרי, כגון פריצת מנעולים, נטרול אזעקות וניהול מרדפים מול רכבי משטרה. הם מכונים "זקנים", אך תפקודם הוא כשל פושעים צעירים, נמרצים ומיומנים באופן יוצא דופן.

העלייה בתוחלת החיים ובשיעור הזקנים באוכלוסייה יוצרת עניין גובר בזקנה המתבטא גם בתרבות הפופולרית. אך אופן העיסוק בזקנה ברומנים אלה וייצוגם של הזקנים כצעירים לכל דבר ועניין מעידים על הפחד של החברה מפני הזקנה ועל הדחף להתכחש לה. הפופולריות שלה זוכים ה"זקנים" ברומנים אלה אינה אלא ביטוי להדרה החברתית של זקנים אמיתיים, שאינם רוצים או יכולים להתחרות עם צעירים בתפקודם הפיזי. הצלחת הספרים משקפת את חוסר המסוגלות של החברה לקבל את הזקנים ולהעריך אותם כפי שהם. התקדמות אמיתית במעמד של הזקנים תתבטא בייצוגם על מכלול הכוחות והחולשות המאפיינות את הזקנה המאוחרת, באופן שמעורר בקורא הזדהות והערכה.

¹⁵ סוכנות (agency) היא מונח סוציולוגי שמובנו היכולת של אדם לגבור על גורמים מבניים מגבילים כגון מעמד חברתי, מגדר וגיל, ולפעול באופן עצמאי שלא בכפוף לתכתיבי החברה כדי לממש את רצונותיו.

הספר מתעלם מהאתגרים הגופניים שמציבה הזקנה, ומייחס את כל בעיותיהם של הזקנים למישור החברתי. אם אין בספר התבוננות מפוכחת במגבלות הגופניות המתלוות לזקנה המאוחרת, בהחלט יש בו הכרה בכוחות החברתיים המדכאים שאיתם מתמודדים הזקנים. מרתה וחבריה נמלטים מבית האבות בתגובה לכך שבעליו החדשים מקצץ במזון ובכוח אדם כדי להגדיל את רווחיו. יום יום הם מקבלים תרופות להרגעה ותרופות לדיכוי התיאבון. הם סובלים ממזון תפל ודל ומכך שהם נשלחים לישון בשעה מוקדמת ואינם מורשים לצאת מהמוסד. הרעיון להפוך לפושעים מתעורר במוחה של מרתה בשעה שהיא צופה בסרט תיעודי על אודות בתי סוהר בשוודיה ומגלה לתדהמתה שתנאי המחיה בהם טובים מתנאי החזקתם בבית האבות. היא מרותקת לסרט, שמציג את פעילויות הפנאי וההעשרה של האסירים ואת יציאותיהם היומיות אל החצר. היא מזילה ריר למראה חדר האוכל בכלא, המציע בחירה בין מנת בשר, דג או מנה צמחונית, עם תוספת צ'יפס, סלט ופירות. היא מחליטה להפוך לפושעת כדי לבצע עבירות שיזכו אותה בתקופת מאסר בכלא, ובדרך גם ליהנות קצת מחיי הפשע.

ואכן, מרתה וחבריה מפיקים הנאה רבה מחיי הפשע. באמצעות שלל הרפתקאות בדיוניות וסדרת מעשי שוד בלתי אפשריים, הם מורדים בחברה המדכאת אותם. הם חשים שהפשע מחייה אותם ומיטיב עם בריאותם. רק ארבעה ימים לאחר שנמלטו מבית האבות כבר הספיקו לחוות יותר ממה שחוו בכל השנה החולפת. תכנון וביצוע מעשי השוד הם מבחינתם אתגר המעניק להם תחושת משמעות. הם חשים סיפוק וגאווה מכך שעשרות רבות של שוטרים תרים אחריהם בכל רחבי העיר, ופשעיהם זוכים לכותרות ראשיות בעיתונים. באמצעות הפשע הם מנסים להוכיח לחברה את חיוניותם של אנשים זקנים ואת ערכם. הפשע הוא הדרך שמצאו חברי "ברית הפנסינרים" לתפוס מקום של כבוד בחברה חרף גילם המתקדם.

הספר מציג ביקורת נוקבת על חברה שבה פושעים נהנים ממעמד ומיחס טוב יותר מזקנים. באופן אבסורדי, תנאי המחיה בבתי אבות, שבהם מוחזקים

אנשים חפים מפשע, גרועים מאלה של פושעים בכלא. במהלך שהותן הקצרה בכלא, כריסטינה וחברותיה מתענגות על השיפור בתנאי המחיה שלהן. בכלא הן נהנות מזכויות ומחירויות שלא זכו להן בבית האבות: בין היתר, לעבוד בהדפס משי, להתעמל בחדר כושר ולשמוע מוזיקה בכל עת שמתחשק להן. אנה־גרטה הוגה רעיון להפוך את היוצרות – להעביר את הזקנים לכלא ואת האסירים לבתי האבות, אך כריסטינה מתנגדת מתוך רחמים שהיא חשה כלפי האסירים.

לצאת לדרך

על נשים זקנות קורבנות להתעללות כסוכנות אקטיביות

זקנים החווים התעללות מוצגים בתקשורת ובמידה מסוימת גם בספרות המקצועית כקורבנות פסיביים, תוך הדגשת חולשתם וחוסר האונים שלהם. הרומן "Hit the Road" מאת קרולין קוני מציג ייצוג מורכב ושלב יותר של זקנים החווים התעללות, לא רק כקורבנות אלא גם כסוכנים אקטיביים, המצליחים להשיג מידה מסוימת של שחרור מהדיכוי שבו הם נתונים. נני, פלו ואורליה הן שלוש חברות נפש בנות 86 שסובלות מהתעללות ומהגבלת חופש מצד ילדיהן הבוגרים. לאורך הרומן הן נאבקות כדי להיחלץ מן הכבלים ולשמור על חירותן. בתור נשים זקנות, מעמדן החברתי הנחות אינו מאפשר להן להתנגד באופן ישיר לדיכוי שבו הן נתונות. בעימות חזיתי מול דור הביניים הן נידונות לכישלון. לכן, הן נלחמות בדיכוי באמצעות מה שמכנה מישל דה סרטו "טקטיקות של חלשים". על ידי שימוש בטקטיקות, הנשים הזקנות חותרות תחת התרבות השלטת ועושות בה שימוש מניפולטיבי לקידום מטרותיהן. הרומן נכתב במסורת האמריקנית של סיפורי מסע שבהם הדרך היא אמצעי להתפתחות ולגילוי עצמי. המסע מאפשר לנשים הזקנות לנכס לעצמן בחזרה את השליטה על חייהן ולממש את הרצון שלהן, ודרכו את כבודן ואת אנושיותן.

תיאור העלילה

הרומן "Hit the Road", בתרגום חופשי "צא לדרך" או "סע!", מאת קרולין ב' קוני, הוא סיפור מסע מהנה ומותח. המסע נפתח כאשר הוריה של בריטני

בת ה־16 יוצאים לחופשה באלסקה ומשאירים אותה בבית סבתה נני. נני מסרבת לארח את בריטני באותו שבוע משום שיש לה תוכניות אחרות. "את בת שמונים ושש, אין לך תוכניות" (Cooney, 2006, p. 2),¹⁶ צועקת עליה בתה כדי שתשמע, ומורידה אצלה את בריטני בדרך לשדה התעופה. בריטני בטוחה שתבלה את השבוע הקרוב בפעילות ביתית עם סבתה, אך לפתע מגיע לפתח הבית ג'יפ גדול שאותו שכרה נני.

נני מתכננת לנהוג בג'יפ השכור מאות קילומטרים כדי לאסוף את חברותיה ולנסוע איתן לכינוס ה־65 של האוניברסיטה שבה למדו בצעירותן. מדי שנה נהגו להיפגש בכינוס זה, אך בשנתיים האחרונות ילדיהן אסרו עליהן לנסוע משום שהן זקנות מדי וחולות. בתה של נני מכרה את מכוניתה של אימה וזרקה את רישיון הנהיגה שלה לפח הזבל כי האם כבר אינה רואה היטב. לצורך המסע שכרה נני ג'יפ והוציאה בסתר רישיון נהיגה חדש, אך גופה הנוקשה בקושי מצליח לעלות אל הג'יפ. קומתה נמוכה כשל ילד בן חמש, והיא מגיעה לדוושות רק בקצות אצבעותיה ואין לה הכוח הנדרש להפעילן. בכל זאת היא מנסה לנהוג בג'יפ אך מתבלבלת בין הברקס לגז ומתנגשת בשיחי הוורדים שבחצר הבית.

נני פורצת בבכי. היא אינה יכולה לוותר על המסע. חברתה אורליה זקוקה לה. אשטון, בנה היחיד של אורליה, הכניס אותה למוסד לחולי אלצהיימר בניגוד לרצונה ובעודה צלולה. הוא זייף ייפוי כוח שאפשר לו למכור את בית אימו ולהשתלט על חשבון הבנק שלה.¹⁷ אורליה כלואה במוסד וסומכת על נני שתחלץ אותה. נני ואורליה הגו תוכנית חילוץ נועזת: ראשית, נני תאסוף את פלו, חברתן המשותפת, מהדיור המוגן היוקרתי שבו היא מתגוררת. משם הן ימשיכו ביחד אל המוסד של אורליה, ויבריחו אותה באמתלה שהן אחיותיה

¹⁶ Copyright © 2006 by Caroline B. Cooney. Reprinted by permission of Curtis Brown, Ltd. All rights reserved.

¹⁷ זה עשוי להישמע כמו מדע בדיוני למי שאינו מהתחום, אך מי שעבד עם זקנים החווים התעללות יודע שתרמישים כגון זה אפשריים בהחלט.

אשר באו לקחת אותה לארוחת צהריים במסעדה. אז ייסעו שלושתן אל עורכת הדין של אורליה, ושם היא תשנה את צוואתה. משם הן ימשיכו אל הכינוס, ובסיומו אורליה תעבור לגור עם פלו בדיור המוגן. בייאוושה, נני מתחננת בפני בריטני שתסיע אותן. בריטני קיבלה רישיון לפני פחות משבועיים, הוריה אינם מרשים לה לנהוג בכבישים מהירים והחוק אוסר עליה לנהוג במכונית שכורה. למרות זאת היא מחליטה להתגייס לעזרת סבתה האהובה והן יוצאות לדרך.

הנסיעה על הכביש המהיר קשה לבריטני ומלחיצה אותה. לא פעם היא כמעט מתנגשת במכוניות אחרות או בבטון שבצדי הכביש. זמן רב עובר עד שהן מצליחות למצוא את הדיור המוגן שבו פלו מתגוררת, משום שנני, הנוטה לשכוח שמות עצם, שכחה את שם המקום. פלו היא אישה נועזת ושופעת שמחת חיים הלבושה בהידור ועונדת תכשיטי יוקרה. אישיותה חורגת מהסטראוטיפ של אישה זקנה: היא חובבת חידושים טכנולוגיים ורוכשת כל מוצר חדש עם צאתו לשוק. גם בשנות השמונים לחייה פלו תמיד נמצאת בקשר רומנטי. בדומה לנני, פלו מתמודדת גם כן עם מגבלות גופניות הנלוות לזקנה המאוחרת. היא נעזרת במכשיר שמיעה, יש לה שיניים תותבות ופאה נוכרית כתומה מחליפה את שער ראשה שהקריח. לאחרונה אף נפלה ושברה את ידה, ומאז פלג גופה הימני נחלש. בדומה לבתה של נני, גם בניה של פלו מגבילים את חירותה ומתנהגים איתה בשתלטנות. לאחר שנפלה החרימו את מכוניתה ואת רישיון הנהיגה שלה כדי למנוע ממנה להסתכן בנהיגה. פלו ירשה מבעלה השלישי אחוזה ובה שטחי אדמה נרחבים הנאמדים במיליונים רבים. בצוואתו ביקש בעלה שלאחר מותה תפורק האחוזה והאדמה היקרה תושב לטבע. בניה של פלו התנגדו, אך היא החליטה להפסיק לתת להם לנהל את חייה, ולקיים בניגוד לרצונם את משאלתו של בעלה המנוח. לבסוף קיבלו בניה את החלטתה בהבנה, ואהבתם כלפיה גברה על רדיפת הבצע. גם נני חשה שבתה אוהבת אותה "למרות שהיא נישלה אותי מכל תקווה וחופש כשחטפה לי את הרישיון ומכרה את המכונית שלי" (עמ' 40), כפי שהיא מסבירה לנכדתה.

פלו מתמצאת היטב בדרכים ומנווטת את בריטני למעבורת שעליהן לעלות עליה בדרך אל המוסד של אורליה. לאורך הנסיעה נני ופלו מבקשות מבריטני לעצור לשירותים אינספור פעמים. בכל פעם בריטני נדרשת לסייע להן לצאת מכלי הרכב ולהיכנס אליו, וללבוש ולפשוט את מעילי הגשם. גופן הזקן שברירי, והיא עוזרת להן בעדינות רבה. הן מעבירות את הלילה בפונדק דרכים, ולמחרת מגיעות למוסד של אורליה, שנדמה בעיני בריטני לארון קבורה גדול. המטפלת שמובילה אותן לחדר של אורליה מדווחת להן שאורליה סובלת מבלבול קשה. הן מוצאות את אורליה יושבת על מיטתה לבושה בקפידה אך כפופה כולה. היא סובלת מאוסטאופורוזיס בשלב מתקדם, ולכן אינה מצליחה להרים את ראשה. ידיה האוחזות בהליכון רועדות ללא הפסקה, אך לשמחת חברותיה הן נוכחות שהמטפלת במוסד טועה בהקישו ממצבה הגופני של אורליה למצבה המנטלי. אורליה משוחחת איתן בצלילות ובשכל רב.

המוסד מדווח לאשטון על כל ביקור אצל אורליה ומבקש את אישורו לכל יציאה שלה. בשעה שהמטפלת מתקשרת לאשטון, בריטני והנשים הזקנות ממהרות להימלט מהמקום. בחזרה על הכביש המהיר, שלוש החברות מאושרות להתאחד מחדש. הן בוכות מהתרגשות ומפטפטות בחיבה רבה ובהומור. בריטני שוכחת שהן בנות 86 וחצי נכות. בתוך המכונית הן סתם בנות כמוה וכמו החברות שלה, חושבת בריטני. גם בריטני משוחחת לאורך המסע עם חברותיה ועם קופר, הבחור שבו היא מאוהבת, ומעדכנת אותם בהרפתקאותיה.

העלילה מסתבכת כאשר אשטון עולה על עקבותיהן ומנהל אחריון מרדף. אשטון מזעיק משטרה באמתלה שהוא חושש לחיי אימו. הוא מקדים אותן אצל עורכת הדין של אורליה ומשכנע אותה שאורליה אינה כשירה לשנות את צוואתה. בריטני ואשטון נפגשים אצל עורכת הדין, והוא תובע ממנה להשיב לו את אימו – ולא, הוא מאיים, יתלונן למשטרה שחטפה אישה זקנה וחולה. בריטני מסרבת. היא מזהירה את הנשים שאשטון בדרך אליהן, ואורליה ופלו בורחות במונית אל מקום מסתור. נני נשארת מאחור בניסיון להגן על

נכדתה. אשטון חוטף את נני ונמלט. בריטני, שיכולת הנהיגה שלה השתפרה מאוד במהלך המסע, מצליחה להשיג אותו. אשטון מסכים לשחרר את נני רק בתנאי שאורליה תחתום על ייפוי הכוח המזויף ותשוב אל המוסד. אורליה מסכימה לכול ובלבד שאשטון ישחרר את חברתה נני. בשלב זה נדמה כי הנשים הזקנות הפסידו. למרבה המזל, קופר, אהובה של בריטני, חובר אליהן בסוף המסע ומצליח להקליט את אשטון בשיחה עם בריטני שבה הוא מודה שהכניס את אימו למוסד כדי להשתלט על רכושה. כאשר אשטון מתוודע לתיעוד המפליל, לא נותרת לו ברירה אלא להניח לאימו ולוותר על כספה. הרומן מסתיים בטוב: אורליה עורכת צוואה כפי שתכננה, ובה היא מורשה את כספה הרב לאוניברסיטה; בנה של פלו מתגייס להסיע את החברות המאושרות אל הכינוס; ובריטני חוזרת הביתה עם קופר, שמחה וגאה על חלקה במסע המשחרר.

היררכיה של זהויות או: העולם שייך לדור הביניים

מוטיב הנהיגה מרכזי ברומן מסע זה, שעיקר עלילותו מתרחשת בדרכים. בריטני ונני כמהות למכונית משל עצמן, שבה ישבו בכיסא הנהג וינהגו אל מחוז חפצן. בריטני זה עתה קיבלה רישיון נהיגה, אך היא אינה נחשבת לנהגת של ממש משום שהחוק והוריה מגבילים את נהיגתה. נני נהגה במשך שבעים שנה, אך כעת בתה מונעת ממנה לנהוג, וגם מגבלותיה הגופניות הופכות את הנהיגה לבלתי אפשרית עבורה.

ארצות הברית היא ארץ רחבת ידיים הידועה בתחבורה ציבורית גרועה. מרבית האמריקנים רואים במכונית הפרטית אמצעי תחבורה חיוני. נני גרה הרחק מהכנסייה ומהמרכז המסחרי, וללא מכונית היא חשה קבורה בבית. בסביבה החברתית של בריטני, אדם ללא מכונית נחשב "nobody". מעבר לצורך הטכני, בתרבות האמריקנית המכונית מסמלת חירות, כוח ועצמאות (Nauen, 1996), ומסמנת השתייכות לשלב הבגרות, שלב שבו החברה

מכירה באדם בתור סובייקט אוטונומי. בריטני ונני אינן משתייכות לקטגוריה חברתית זו, שכן בריטני עדיין אינה נכללת בה, ונני הוצאה מתוכה זה מכבר. מי שאוחז בהגה, הן במובן המילולי הן במובן הסימבולי, הם בני דור הביניים, המשליטים את רצונם על זקנים וצעירים המוגבלים למושב האחורי ונתונים בעמדת תלות וחולשה. כך לדוגמה, כדי לחטוף את אורליה ולכלוא אותה במוסד, אשטון מפתה אותה בהצעה להסיע אותה במכוניתו אל הכנסייה. בדרך חזור הוא מבשר לה שבמקום להחזיר אותה הביתה הוא לוקח אותה למוסד. אורליה, החגורה במושב האחורי, אינה יכולה להתנגד.

ישנה היררכיה ברורה של הדמויות ברומן, כאשר הקריטריון המרכזי הקובע את ערכו החברתי של אדם הוא הגיל. אל קריטריון זה מתווספים, במידה פחותה, מרכיבים כגון מגדר, מראה חיצוני והשכלה. בזקנה ובגיל הצעיר סטראוטיפי הגיל הופך דומיננטי מאוד וממלא תפקיד ריבוד מרכזי (חזן, 1984). מיקומה של בריטני בהיררכיה של הזהויות נמוך. סטראוטיפים כלפי נערה מתבגרת מחשידים אותה בקלות דעת ובנטייה לעבריינות ולוונדליזם. נני, אורליה ופלו ממוקמות בתחתית ההיררכיה. הן אומנם עשירות ומשכילות, אך כל זה בטל בהיותן נשים בשנות השמונים המאוחרות לחייהן, בעלות נכויות גופניות. מכלול הסטראוטיפים כלפי נשים זקנות דבקים בהן. על אף היותן צלולות ואינטליגנטיות, בהיותן נשים זקנות הן נחשדות באופן תמידי בחוסר יכולת ובסניליות (Rich, 1985). מולן ניצב אשטון, גבר בגיל העמידה בעל חזות נאה וסמכותית. אשטון הוא דוקטור במדעי הרוח, מרצה באוניברסיטה. בגין יתרונו המעמדי על פני אימו הזקנה, אשטון מצליח להכניס את אורליה למוסד לחולי אלצהיימר באותה קלות שבה מכניסים כלב למכלאה. סטראוטיפיזציה והדרה חברתית סוללות את הדרך, בסופו של דבר, לפגיעה ולניצול (Mcdonald, 1985).

בהגיעם למוסד אורליה זועקת שבנה משקר וכי היא אינה דמנטית. אשטון מציג בפני צוות המוסד ייפוי כוח מזויף, וטוען שליבו נקרע לנוכח מצוקת אימו, אך המעבר למוסד הכרחי לטובתה. אורליה נאבקת בכל כוחה באנשי

הצוות המרתקים אותה למיטה בקשירה פיזית וכימית (תרופות הרגעה). צוות המוסד אינו מטיל ספק לרגע באמינותו של אשטון חרף ההיכרות הארוכה עם אורליה חריפת השכל. אשטון זוכה לאמון גם מצד עורכת הדין של אורליה ומצד המשטרה. בריטני והנשים הזקנות מודעות למעמדן החברתי הנחות ביחס לאשטון, ונמנעות מלפנות למשטרה בידוען שגרסתו של אשטון תישמע אמינה יותר. אורליה מבינה שאם תתלונן שבנה חטף אותה למוסד ומכר את חפציה במכירה פומבית, יתחזק הרושם שהיא זקנה דמנטית ופרנואידית. מחאה של אישה זקנה על יחס בלתי הוגן כלפיה אינה נלקחת ברצינות, אלא נחשבת ביטוי לאישיותה הפגומה, ופועלת להעמיק את הסטיגמה של אחרותה (Rich, 1985).

אשטון מודע לעליונותו החברתית ומנצל אותה לטובתו. הוא מאיים על בריטני שאם לא תמסור לו את אימו הוא יוכיח בבית משפט את גרסתו להשתלשלות העניינים: בריטני בחורה סדיסטית המתעללת בזקנים. היא חטפה זקנה מבולבלת וחסרת ישע ממוסד המבטיח את ביטחונה, הסיתה את מוחה הרפה נגד בנה, ומנעה ממנה תרופות חיוניות. צוות המוסד ועורכת הדין יעידו לטובתו ואיש לא ייתן אמון בנערה מלוכלכת בנעלי ספורט וטי־שרט. בחברה בה האשראי החברתי של זקנים וצעירים נמוך, גרסתו ההפוכה מן האמת של אשטון היא אמינה יותר. החוויה הקיומית של בריטני ושל הנשים הזקנות משוללת תוקף חברתי.

בריטני והזקנות שותפות לנחיתות חברתית לעומת דור הביניים, אך בתור מבוגרת לעתיד בריטני ממוקמת גבוה מהן בהיררכיה החברתית, וכוחה רב יותר (כפי שבא לידי ביטוי בהיותה הנהגת). לאורך העלילה ישנם רגעים שבהם בריטני מתלבטת בין הנרטיב של הזקנות לזה של דור הביניים, ומאמצת את עמדתם הפטרונית של הוריה כלפי הזקנות. כך למשל, כאשר נני מועדת ונופלת במעבורת, בריטני נתקפת בהלה. היא מרגישה שעשתה טעות כשהסכימה לצאת עם סבתה הזקנה והשבירה למסע מטורף המסכן את חייה. אשטון ודאי יודע מהי טובת אימו, ואם סבתה מאמינה שהן באמת יכולות לחטוף את אורליה,

היא כנראה מאבדת את צלילותה כפי שטוענת אימה. ביציאה מהמעבורת היא מודיעה לנני ופלו שהחליטה להחזיר אותן הביתה. הן מתחננות בפניה בקול רועד שלא תעשה זאת. היא עונה בטון של אימה, כאילו היו ילדות קטנות: "אמא אמרה לי לדאוג לכן. [...] ניסע לאן שאני קובעת, וזה הביתה" (עמ' 57). אבל אז היא רואה במראה המרכזית את בבואתן של סבתה ושל פלו היושבות במושב האחורי מכווצות מפחד. סבתה לבנה ומקומטת כמפית משומשת, ופלו דומה לשטיחון מוכתם. היא חושבת על 16 שנות חייה, שבהן סבתה גידלה אותה וטיפלה בה, ומתמלאת בושה על שכעת סבתה תלויה בה ונשלטת על ידה. בסופו של דבר בריטני מתעשתת ובוחרת להמשיך במסע ולעמוד לצד סבתה. הקשר המיוחד ביניהן ונחיתותן המשותפת אל מול דור הביניים מאפשרים לה לראות את נני מבעד למגבלותיה ומבעד לסטיגמות, ולהאמין בזכות שלה ושל חברותיה לשלוט בגורלן.¹⁸

התמרדות

נני ובריטני יוצאות למסע מרדני ולכל אורכו הן מפירות כללים וחוקים רבים. היציאה למסע מתאפשרת מלכתחילה הודות לעבירה על החוק האוסר על בריטני לנהוג במכונית שכורה. כאשר נני מבקשת מבריטני להסיע אותה בג'יפ היא מסבירה: "אורליה איבדה את החופש והכבוד שלה והיא סומכת עלי להשיב לה אותם. לא אכנע לנסיבות. זה הזמן להפר את החוקים" (עמ' 13). כל חייה הייתה נני אדם שומר חוק, אך היא מבינה שכעת היא וחברותיה נתונות בעמדת נחיתות שבה החוקים אינם משרתים אותן אלא משמשים לדיכויין ולשלילת זכויותיהן. בעולם שבו מתאפשר לכלוא אישה זקנה וצלולה במוסד בניגוד לרצונה, הן נדרשות להפר חוקים ולחטוף אותה כדי להשיב לה את חירותה. ההתמרדות נגד החוק והסמכות מקבלת ביטוי סימבולי במרדף שמנהלת בריטני אחרי אשטון, שבו היא נוהגת במהירות מופרזת וחוצה

¹⁸ יש הסבורים כי הקשר המיוחד הנרקם בין נכדים לסבים נובע בחלקו מהיותם מאוחדים נגד דור הביניים השליט (Pipher, 1999).

רמזורים אדומים.

מעמדן הנחות של נני וחברותיה אינו מאפשר להן להתנגד באופן ישיר לדיכוי. בעימות חזיתי מול דור הביניים השליט הן מועדות לכישלון. לכן הן נלחמות בדיכוי באמצעות מה שמישל דה סרטו מכנה "טקטיקות של חלשים". בספרו "המצאת היומיום" דה סרטו בוחן את היחסים המתקיימים בחברה בין הנשלטים לבין המעמד השליט הכופה עליהם סדר חברתי מדכא. לדידו, בני אדם הנתונים בתחתית ההיררכיה החברתית אינם נשארים קורבנות פסיביים של הסדר המגביל שנכפה עליהם, אלא מוצאים דרכים למרוד ולקיים בתוך המרחב הנשלט על ידי האחר מידה של חופש ושל שליטה. הם מתנגדים לתרבות השלטת על ידי חתירה תחתיה ושימוש מניפולטיבי בה כדי להשיג מטרות זרות ומנוגדות למטרותיה. חולשתם מחייבת אותם למצוא דרכים עקיפות, יצירתיות ורבות תושייה כדי להתמרד. את פעולת ההתמרדות של הנשלטים דה סרטו מכנה טקטיקה. הטקטיקה מתאפיינת בניצול הזדמנויות אקראיות – פרצות הנפערות לרגע בתוך מערכת מגבילה הנשלטת בידי האחר. באמצעות הטקטיקה הנשלטים מנסים להכפיף כוחות זרים ועוינים לקידום מטרותיהם, ולהתחמק באופן זמני מהסדר התרבותי הדכאני. טקטיקה היא אומנות החלשים שדה סרטו מדמה לציד בלתי חוקי במרחבים של השולט. היא מצריכה ערמומיות של שועל, שימוש בתחבולות מתוחכמות, התחמקות, מניפולציות והונאה (De Certeau, 1984).

כדי להבין את המציאות החברתית אין די בידיעת המגבלות שבהן אדם נתון, אלא דרושה גם הבנה של הדרכים שבהן הוא גובר עליהן (De Certeau, 1984). נני, פלו ואורליה משתמשות בטקטיקות רבות לכל אורך המסע לשחרור אורליה. הן אינן בוחלות בערמומיות, שקרים ומרמה כדי להשיג את מבוקשן. כך למשל, כדי לצאת למסע נני שוכרת רכב בסתר, מאחורי גבה של בתה. כדי להוציא רישיון נהיגה חדש במקום זה שבתה השליכה לאשפה היא משקרת ומספרת למטפלת שלה שרישיונה אבד, ומשכנעת אותה לנסוע

למשרד הרישוי ולהוציא רישיון חדש. הנשים עושות שימוש ערמומי גם בסטיגמות ובסטראוטיפים הרווחים בחברה ביחס לנשים זקנות, הנחשבות למוגבלות, פסיביות וסנליות. הן מבינות את התועלת שאפשר להפיק משימוש בסטראוטיפ פוגעני בתזמון הנכון. כך למשל, בעת הבריחה מהמוסד, אורליה מעמידה פני מבולבלת וחסרת אוריינטציה בעוד היא לוחשת לבריטני הוראות צלולות ומדויקות. כאשר אחת המשגיחות במוסד שואלת את פלו שאלה שהיא אינה יודעת להשיב עליה, פלו מעמידה פני חירשת. כדי למשוך זמן ולאפשר לבריטני להגניב לכלי הרכב את חפציה של אורליה, הנשים הזקנות מתארגנות באיטיות מופרזת, דבר שאינו מעורר כל חשד בשל הסטיגמות על נשים זקנות. בריטני רוכשת את אמון המטפלות במוסד על ידי שימוש מניפולטיבי בשיח הדכאני הרווח כלפי זקנים. היא משיגה את שיתוף הפעולה שלהן בזכות העובדה שהיא מדברת איתן על הנשים הזקנות מעל לראשן, בטון פטרוני ומלגלג. לקראת ההימלטות מהמוסד אורליה אורזת את חפציה בציפיות הכריות של מיטתה. המוסד מספק לה רק מיטה, שאליה נכבלה בקשירה פיזית וכימית עם הגעתה, אך היא משתמשת בכלי המיטה למימוש מטרה הפוכה של בריחה ושחרור.

נוסף על השימוש בטקטיקות, לנשים הזקנות עוד מקורות כוח נוספים – אישיותיים וערכיים. הן נחושות, אמיצות ומסרבות להיכנע. הסיסמה שלהן, עוד מימי ארגון האחווה באוניברסיטה, היא מילותיו המפורסמות של צ'רצ'יל: "never give up". אל מול בנה של אורליה, החושב רק על כסף, הנשים הזקנות בראש ובראשונה מייחסות ערך לחברות ולנאמנות, והן אינן מהססות לסכן את עצמן אחת למען רעותה. הן שואבות את כוחן מתכונות אופי אשר לא נס לחן: אומץ לב, תושייה ומסירות. מקורות כוח אלה מסייעים לנשים להיחלץ מההתעללות חרף מגבלותיהן הרבות.

הסיבה שהרומן "Hit the Road" מהנה לקריאה על אף היותו עמוס תיאורי

התעללות נעוצה בעובדה שהזקנות מוצגות בו לא רק כקורבנות אלא גם כסוכנות אקטיביות, המצליחות להשיג מידה רבה של שחרור מהדיכוי שבו הן נתונות.

סיכום

הרומן "Hit the Road" נכתב במסורת ספרי המסע שבמרכז עלילתם גיבור היוצא לדרך ארוכה, ובמהלכה הוא עובר תהליך התפתחות וגילוי עצמי. סיפורי מסע שגיבוריהם הם נשים מתאפיינים גם בהתמקדות ביחסים בין אישיים ובהשלמה עם מציאות חסרה (Clarke, 2007). המסע של בריטני, נני, פלו ואורליה הוא מסע המונע מרגשות אהבה ונאמנות – רגשות אשר בריטני חשה כלפי סבתה, ונני ופלו רוחשות כלפי חברתן אורליה. דרך המסע, המאשר ומחזק קשרים אלה, גיבורות הרומן מגלות את כוחותיהן. ההתפתחות שעוברת בריטני מקבלת ביטוי סימבולי במיומנות הנהיגה שלה, המשתכללת לאורך המסע. בעוד שבתחילת הדרך היא נוהגת לאט וסוטה לשולי הכביש, בסופה היא כבר בת בית בכביש הראשי, ואף מסוגלת לנהל מרדף במהירות גבוהה. גם נני, פלו ואורליה מתפתחות, ודמויותיהן מתעצמות לאורך המסע. יכולותיהן הרגשיות והשכליות הגבוהות, אשר זוכות לבוא לידי ביטוי בשפע של הזדמנויות לאורך הדרך, מתגלות ומתחזקות מתוך השימוש בהן. התמודדותן בצוותא עם המצבים הקשים שהמסע מזמן להן מגבירה את חיוניותן. המסע מאפשר להן לנכס לעצמן בחזרה את השליטה על חייהן, ולממש את הרצון שלהן ודרכו את כבודן ואת אנושיותן.

מימוש עצמי כגון זה אינו מתאפשר להן תחת הקיום הסטטי שדור הביניים כופה עליהן. לא רק אשטון אלא גם ילדיהן האוהבים של נני ופלו מונעים מהן אמצעי תחבורה ואפיקים אחרים למימוש רצונותיהן. גילן המבוגר ומגבלותיהן הגופניות מספקים את הצידוק להגבלה ולמשטור למען השמירה על בריאותן.

יחס זה מבטא גישה מקובלת לטיפול בזקנים המתמקדת באופן בלעדי בצורכיהם הגופניים, ומטרתה היחידה היא שימור קיומם הפיזי. זוהי גישה רדוקטיבית, המצמצמת את האדם לגופניותו, ומבטאת בכך זלזול עמוק באנושיותו. באופן אירוני, גישה הדואגת רק לקיום הגופני מובילה לאניהילציה משום שהיא קוברת את האדם בעודו חי. גישה המנתקת בין טובתו כביכול של האדם לרצונו גם עשויה להכשיר את הקרקע לניצול של זקנים ולהתעללות בהם במסווה של דאגה לשלומם הגופני, כפי שקרה לאורליה. נני וחברותיה מצידן מוכנות להסתכן כדי לממש את רצונותיהן. כך למשל, בתחילת המסע פלו מבחינה בנהיגה חסרת הניסיון של בריטני על הכביש המהיר, ומציינת בפני נני שנכדתה עוד עלולה להרוג אותן. על כך עונה נני: "לוקחים סיכונים בחיים" (עמ' 44). הזקנות ברומן חפצות לא רק להתקיים אלא גם לחיות.

תאוריית הניתוק של קאמינג והנרי גורסט שתהליך הזדקנות חיובי מצריך ניתוק הדדי בין הזקן לבין סביבתו החברתית (חזן, 1984). אך נני, פלו ואורליה מוכנות לעשות מאמצים מרחיקי לכת כדי להשתלב בזרם החיים. הרצון בניתוק כפי שעולה ברומן הוא חד־צדדי. דור הביניים מסרב לעשות את המאמץ הנדרש כדי לשלב את הזקנות בחברה חרף מגבלותיהן הגופניות. תחת זאת הוא מכפיף את חיי הנשים הזקנות לגבולות מוגבלות. קל יותר לחברה להדיר זקנים ולהרחיקם מהחיים החברתיים מלהקצות להם את המשאבים הנחוצים לשגשוגם בתוך החברה (סדן, 2002). על פי הגישה האקולוגית־מערכתית, יכולת האדם להתפתח, לגדול ולהשלים את המשימות ההתפתחותיות העומדות בפניו מותנית בהזדמנויות שהסביבה מאפשרת לו ובמשאבים העומדים לרשותו. יחסי הגומלין המתקיימים בין האדם לסביבתו עשויים לתמוך בהתפתחות האדם או להכשילה (הנטמן, 2015). בתוך המכונית, כאשר בריטני עומדת לרשותן ומסיעה אותן אל מחוז חפצן, הגיל והמגבלות הגופניות של הנשים הזקנות הופכים חסרי משמעות.

הזקנות ברומן מיוצגות באופן נאמן למציאות שאינו מייפה או מכחיש את הפגיעות הגופניות והקוגניטיביות הנלוות במקרים רבים לזקנה המאוחרת. אורליה מתקשה להרים את ראשה, וידיה רועדות ללא הפסקה; לפלו יש קרחת ושיניים תותבות; נני חצי חירשת ונוטה לשכוח שמות עצם; ושלושת מתקשות להקים את עצמן מהמיטה בבוקר. לצד זאת הרומן מצליח לשרטט דמויות נשים זקנות שופעות חן וקורנות חיוניות, המעוררות בקורא חיבה והערכה, ובכך כוחו. דמויותיהן חורגות מסטראטיפים רווחים של זקנות קורבנות התעללות.

כדי להפריך סטראטיפים שליליים על אודות אוכלוסייה מוחלשת, יש לייצגה באופן אמין, שאינו מתכחש לחולשות ולמגבלות שלה, וזאת לצד חשיפת כוחותיה וערכה האנושי. ספרות מקצועית על אודות זקנים החווים התעללות אינה מצליחה תמיד לאחוז בשני קצוות אלה. כדי לעורר מודעות ציבורית לתופעות פוגעניות כלפי זקנים, הספרות המקצועית שמה דגש על הזקן בתור קורבן. כוחה של ספרות יפה ביכולתה להניב ייצוג מורכב ושלם יותר של חוויית אדם הנתון בנחיתות חברתית. היא מחזיקה בו בזמן חולשה וכוח, פגיעות ועוצמה. הז'אנר החדש של כתיבה ספרותית על אודות נשים זקנות מתעקש מעבר לכול על אנושיותן (Waxman, 1990). הוא נלחם בהזרה של זקנים ובהפיכתם ל"אחר" בהציגו דמויות עשירות בתוך הקשר חברתי מורכב, תוך הדגשת התמודדותן האקטיבית אל נוכח המגבלות הגופניות והחברתיות הרבות הניצבות בפניהן.

”כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם”¹⁹

על הישרדותן הפלאית של שתי נשים זקנות שננטשו באלסקה הארקטית

ש בטי הילידים האמריקנים באלסקה ידועים לשמצה בנוהג האכזרי שהיה קיים אצלם להפקיר אנשים זקנים למוות בשלג. הסופרת ולמה וואליס, בת שבט הגוויצ'ין (Gwich'in), מגוללת את מסע הישרדותן הפלאי של שתי נשים זקנות אשר ננטשו על ידי השבט עם בוא החורף. בספרה "Two Old Women" וואליס מתארת את הנסיבות האקלימיות והחברתיות שבהן התרחשה הנטישה. באלסקה הארקטית שוררים תנאי מחייה אכזריים ביותר. במשך מחצית השנה האדמה קפואה, ותזונתם של בני האדם תלויה בצייד ודיג. כדי לשרוד בקור המקפיא על השבטים לנדוד באופן תמידי בעקבות מזונם תוך שהם נושאים איתם את כל מטלטליהם. בחודשי החורף הארוכים כל צעד מוטעה או שימוש בזבזני באנרגיה עשוי להוביל למוות. האפשרות לגווע ברעב נוכחת בכל עת. רעב קיצוני פוגע בשיקול הדעת של אנשי השבט, וקיים הפחד שמי מהאנשים יידרדר לקניבליזם. המבנה החברתי תובע ציות מוחלט לראש השבט, וכל התנגדות להחלטותיו עשויה לגרור אלימות או נידוי שמשמעו מוות.

לאורך שנים רבות צ'ידזיגיאק (Ch'idzigyaak) בת ה-80 וסה (Sa') בת ה-75 זכו לתמיכת השבט. בהוראת ראש השבט, גברים צעירים נשאו את חפציהן מאתר לאתר ודאגו בעבורן למזון ולעצי בערה. בתמורה ביצעו הנשים עבודות תפירה ועיבוד עורות בעבור אנשי השבט.

¹⁹ דברים ח', ג'.

בשנה שבה ננטשו, כבר בסוף הסתיו לא הצליחו הציידים לספק די מזון לאנשי השבט, ומלאי המזון אזל. השבט כולו נסמך על כוחם ומיומנותם של הציידים, והם אלה הזוכים במיטב המזון. מקצת הנשים והילדים סובלים מתת־תזונה, והם ימותו מרעב בהמשך החורף.

יום אחד כינס ראש השבט את האנשים והודיע כי הוא וחברי המועצה החליטו להשאיר את הנשים הזקנות מאחור. איש לא הגיב לידיעה בזעזוע. רעב וייאוש הפכו את האנשים לאדישים. רבים מהם ציפו שכך יתרחש, ומקצתם אף חשבו שהדבר לטובה, משום שהשארת הנשים הזקנות מאחור תאפשר לשבט לנוע ביתר קלות ולהגדיל את סיכויי הישרדותו.

צ'ידזיגיאק וסה, שבאותה שעה התחממו ליד המדורה, הוכו בהלם. בצעירותן ראו כיצד אנשים זקנים מאוד הושארו מאחור, ובכל זאת לא ציפו לגורל זה. בתה ונכדה של צ'ידזיגיאק לא השמיעו כל מחאה מחשש שאם יתנגדו יינטשו גם הם. רגע לפני שהשבט עוזב ובלי שאיש יבחין בכך, הם משאירים לנשים הזקנות גרזן ויריעת עור גדולה.

זמן רב עובר עד שהקור העז מעורר את צ'ידזיגיאק וסה מתדהמתן. סה מתעשתת ראשונה ומתמלאת ביצר חיים. היא משדלת את חברתה לנסות להדוף את המוות שגזר עליהן השבט. לדבריה, אנשי השבט חושבים אותן לזקנות מדי ולחסרות תועלת, ושוכחים שגם הן הרוויחו את הזכות לחיות. אם יוסיפו לשבת במקומן ימותו בתוך זמן קצר. סה סבורה שאם נגזר עליהן למות, עדיף למות בעודן נאבקות על הישרדותן מלהמתין בכניעה למוות. צ'ידזיגיאק פחות נחושה, אך היא יודעת שחברתה תלויה בה להישרדותה ומחליטה לנסות.

המוות הוא ברירת המחדל. הישארות בחיים תובעת החלטה נחושה ועבודה מאומצת. צ'ידזיגיאק וסה מדדות בשלג בגובה ברכיהן. הן טומנות מלכודות לארנבים ומלקטות גחלים מהמדורות שהותיר השבט. למרבה שמחתן, סה

מצליחה לצוד סנאי. הן מבשלות אותו במים רותחים, שותות את הנוזל החם ושומרות את הבשר ליום המוחרת. סה לא חלמה שאי פעם בחייה תשתמש עוד במיומנויות הציד שלמדה מאחיה בילדותה. בבגרותה לא הורשה לה להשתתף במלאכת הציד.

צ'ידזיגיאק וסה צולחות את הלילה הראשון המקפיא. למוחרת, איבריהן הנוקשים והכואבים בקושי נשמעים להן, אך הן אינן מרפות ממאמצי ההישרדות. אחד הדברים הראשונים שהן עושות הוא להתקין לעצמן נעלי שלג העשויות מקליפות עץ מרוככות במים רותחים שמחוברות לרצועות עור. כעת הן יכולות לפסוע ביתר קלות, ללקט עצי בערה ולבדוק את המלכודות שטמנו. הן מתמלאות תקווה וגאווה כשהן מגלות שהצליחו ללכוד ארנב. רק ימים ספורים קודם לכן ניסו צייד השבט ללכוד ארנבים ללא הצלחה, ועתה הן מצליחות היכן שהשבט נכשל.

בלילה צ'ידזיגיאק וסה דנות בתוכניתיהן להמשך. הן לא יוכלו לשרוד את החורף באתר הנוכחי, הדל במקורות מחייה. הן מתלבטות לאן לפנות כאשר צ'ידזיגיאק נזכרת באתר שופע מזון שבו חנה השבט לפני שנים רבות. הן אינן זוכרות מדוע נזנח האתר על ידי השבט וסבורות שאולי אנשים שכחו מקיומו. צ'ידזיגיאק וסה מחליטות לחזור לשם, וכבר למוחרת הן יוצאות למסע המפרך לאורך ערוץ הנחל הקפוא. הימים קצרים ואת רוב הדרך הן עושות בחשכה, תוך סחיבת מטלטליהן הקשורים לגופן ברצועות עור. הן נופלות פעמים רבות. את הלילות הן מעבירות בגומחות שהן חופרות בשלג המשמשות למחסה מהקור. הן אוכלות במשורה משאריות בשר הסנאי והארנב. ביום השישי למסען, כפסע לפני שהן מוותרות, הן מגיעות אל היעד הנכסף.

בהגיען ליעדן צ'ידזיגיאק וסה מתמלאות בכוחות מחודשים. הן בונות אוהל ועורמות סביבו שלג כדי לבודדו מפני הרוחות. הן חופרות בשלג ומקוששות עצי בערה ומפזרות מלכודות לארנבים. הן מצליחות לצוד מעט, ובהדרגה חוזר אליהן כוחן.

משחלפה הסכנה, בלילות הארוכים הן נתקפות בדידות. צ'ידזיגיאק נזכרת שכשהייתה ילדה קטנה נטש השבט את סבתה. גם אז היו האנשים רעבים ונואשים. צ'ידזיגיאק זוכרת שבכל פעם שמי מאנשי השבט הסתכל לעברה, ליבה התמלא פחד שמא הוא רוצה לאכול אותה. היא הזדעזעה כששמעה שהשבט מתכוון לנטוש את סבתה. היא זוכרת את אביה ואחיה מתווכחים עם הגברים בשבט. כשאביה חזר למחסה היא ראתה על פניו מה עומד לקרות. סבתה כבר לא יכלה ללכת ובקושי ראתה. היא הייתה חירשת מכדי לשמוע את מה שזוממים לבצע בה. בני משפחתה הידקו לגופה בגדים חמים וריפדו אותה בסדינים. כאשר הרגישה סביבה את תנועת השבט העוזב את המחנה, היא חשה את שעתיד להתרחש. צ'ידזיגיאק שמעה את סבתה בוכה. מאוחר יותר חזרו אביה ואחיה של צ'ידזיגיאק להרוג את סבתה כדי שלא תסבול. הם שרפו את גופתה כדי שאיש לא יעלה בדעתו לאכול את בשרה.

צ'ידזיגיאק וסה שרדו את החורף. מזג האוויר התחמם, והן צדו סנאים, נברנים, בונים ואווזים. בקיץ העמידו מלכודות לדגי הסלמון. הן הצליחו לאגור כמויות גדולות מאוד של מזון ושימרו אותו בעישון. בלילות תפרו כפפות וכובעים קטנים מפרוות של ארנבים.

חלפה שנה מאז שננטשו. לחורף הקרב הן כבר מוכנות היטב. בלילות הארוכים הן מוצאות את עצמן חושבות בגעגוע על אנשי השבט ובייחוד על הילדים.

על השבט עברה שנה גרועה מאוד. לאחר שנטש את הנשים הזקנות נדד השבט הרחק בעקבות עדר קטן של איילי הצפון. הם צדו רק מעט, בקושי שרדו את החורף וגם בקיץ לא הצליחו לאגור מזון. הסתיו עבר עליהם בנדודים, ועם בוא החורף שוב היו מורעבים ומיואשים.

ראש השבט מחליט לחזור לאתר שבו נטשו את הנשים הזקנות. הוא שולח מדריך זקן ושלושה ציידים לסרוק את האזור ולגלות מה עלה בגורלן. הוא מקווה שאולי בכל זאת שרדו כנגד כל הסיכויים.

כעבור מספר ימים המשלחת מאתרת את המחנה של צ'ידזיגיאק וסה. הנשים הזקנות מכניסות את המדריך ואת הציידים המורעבים אל האוהל החם ומאכילות אותם. חברי המשלחת מבקשים סליחה מהנשים הזקנות. לדברי המדריך הזקן, בזמנים קשים חלק מהאנשים הופכים לפרועים יותר מזאבים, ואחרים, כמוהו, הופכים מפוחדים וחלשים. הוא מבטיח שאם יתרחש דבר כזה בעתיד, יגן עליהן בגופו. הוא מתחנן בפניהן לשוב לקבוצה. סיפור זה מזכיר את הסיפור המקראי על יוסף, שננטש בבור על ידי אחיו ועלה לגדולה. בימי הרעב אחיו מוצאים את דרכם אליו מתחננים למחילה והוא בוחר לסלוח להם ולכלכל אותם. צ'ידזיגיאק וסה נעות בין כעס וחוסר אמון לבין רחמים וכמיהה לחבור חזרה אל השבט. הן מחליטות להזין את השבט בחורף, ובהדרגה הן מחדשות קשר עם האנשים וסולחות להם. לבסוף, בתה של צ'ידזיגיאק ונכדה מתגברים על הבושה ומבקרים את צ'ידזיגיאק. בתה של צ'ידזיגיאק בכתה בכל יום מאז שנטשה את אימה. האיחוד המחודש ממלא את הלבבות.

באותה תקופה של מצוקה, מילאה הישרדותן של צ'ידזיגיאק וסה את אנשי השבט בתקווה וביראת כבוד. הן זכו למעמד מוערך בשבט, ומאז לא נטש השבט אף זקן.

סיפור הישרדותן הפלאי של שתי הנשים הזקנות אשר הופקרו למותן הוא אגדה המועברת מדור לדור בקרב שבט הגוויצ'ין. וואליס מעלה על הכתב את האגדה, שאותה שמעה מפי אימה.

האגדה, המייחסת לנשים זקנות יכולת לשרוד לבדן את החורף הארקטי, השתמרה לאורך הדורות משום שהיא נושאת בחובה אמיתות חשובות לבני

השבט. אותה תרבות המתירה להפקיר זקנים למותם יצרה אגדה שמתארת את האכזריות והאיוולת של מנהג זה, כמו גם את המחיר הכבד שמשלם עליו השבט כולו.

באגדה הנשים הזקנות מצליחות לא רק לשרוד אלא אף לשגשג. צ'ידזיגיאק וסה צולחות את החורף הקשה, ומשכילות לנצל את האביב והקיץ שבאים בעקבותיו כדי לאגור עצי בערה, פרוות ומזון הרבה מעבר לצורכיהן. לחורף הבא הן מוכנות היטב, במאגרי מזון מלאים ובאוהל חם ומרווח. בסופו של דבר, נידוין על ידי השבט דווקא היטיב עימן, והעניק להן הזדמנות להתפתח ולשפר את מצבן. למרבה הפלא, הן משגשגות בזכות הפגיעה. לעומתן, השבט שרד את השנה רק בקושי והגיע לחורף הבא בייאוש ובחוסר כול גדולים מבחורף הקודם.

ייתכן כי חלק מהסיבה להצלחה של הנשים הזקנות במקום שבו השבט נכשל נובעת מנוקשות המבנה החברתי של השבט ומהאפליה הנהוגה בו. בהיררכיה של השבט גברים בעלי כוח פיזי רב מחזיקים במרב העוצמה והמשאבים, והנשים מודרות מתהליכי קבלת החלטות ומתפקידים יוקרתיים כגון עיסוק בציד. השבט אינו מנצל אפוא את מלוא הפוטנציאל האנושי הגלום בו. אפליית הנשים והזקנים הנהוגה בשבט מקטינה את סיכויי הישרדותו. כך למשל, לסה, שהייתה בילדותה ציידת מוכשרת ביותר, לא הורשה לעסוק בציד. אחרי שננטשו חזרו צ'ידזיגיאק וסה לצוד, והצליחו במלאכה היכן שהגברים הצעירים נכשלו. הגברים השקיעו את מרב מאמציהם בניסיון לצוד בעלי חיים גדולים, ואולי השקיעו פחות מהנשים הזקנות בטיפול במלכודות לבעלי חיים קטנים. נוסף על מיומנויות הציד, שרדו הנשים גם הודות לאתר העשיר במקורות מחייה שאליו בחרו לנדוד בחורף. מדובר באתר ששימש את השבט לפני שנים רבות ונזנח זה מכבר. וואליס מספרת שלאורך השנים חלק מהמסלולים נשכחו או שונו על ידי צעירים שחיפשו קיצורי דרך. ניסיון חייה של צ'ידזיגיאק והזיכרון ארוך השנים שהיא נושאת איתה, או במילים אחרות, זקנתה – היא שתרמה להישרדותה. נדמה לאנשי השבט שהנשים

הזקנות רק גוזלות משאבים ואינן יכולות לתרום למאמץ ההשרדות, אך האגדה חושפת כי מי שנחשב לחזק הוא לעיתים חלש, ומי שנראה חלש לעיתים נושא בקרבו עוצמה.

לכאורה, נטישת הנשים הזקנות, שנועדה להקל את משא השבט, אמורה הייתה להגדיל את סיכויי הישרדותו, אך בפועל התרחש ההפך. בטקסט נרמז שחוסר ההצלחה שנחל השבט הוא תוצאה של נטישת הנשים הזקנות. כדי לשרוד באלסקה הארקטית בני האדם חייבים לחיות על פי חוקי הטבע, ולעיתים הם נאלצים לחקות את הדרכים האכזריות של בעלי החיים. נטישת הזקנות היא ביטוי קיצוני להתנהלות המחקת את הטבע, שבו החזק שורד והחלש אינו זוכה לרחמים. אבל האגדה באה להשלים אמת זו עם אמת אחרת. היא מצביעה על המחיר ההישרדותי שהשבט משלם על הנטישה.

כעבור שנה מנטישת הנשים הזקינו עיניו של ראש השבט והתמלאו בעצב עמוק. בכל ימיו לא נתקל במזל רע שכזה. אנשיו מיואשים ואדישים ונראה שוויתרו על הניסיון לשרוד. בחיפושיו אחר מזון ראש השבט מורה לשוב לאותו המקום שבו נטשו את הנשים. הוא עצמו מוטרד ומבולבל מהחלטתו ואינו מבין מה מוביל אותו לשם. הוא בוחר להשקיע זמן ואנרגיה יקרים בניסיון לגלות מה עלה בגורל הנשים. יש לו תקווה מוזרה למצוא אותן. הוא חש שמציאת הזקנות בחיים תעניק לשבט הזדמנות שניה. בתום החיפושים וכאשר המשלחת מוצאת את צ'ידזיגיאק וסה בחיים, המדריך הזקן מספר לנשים שראש השבט שלח לחפש אחריהן. סה שואלת אותו מדוע ראש השבט מחפש אחריהן, והמדריך עונה שהוא אינו יודע.

ראש השבט מזכיר את רסקולניקוב, שרצח הזקנה אינו מרפה ממנו. למרות תפיסת עולמו המודעת של רסקולניקוב המחייבת רצח של אישה זקנה, הוא חוזר לשוטט כסהרורי בזירת הפשע ומצפונו מייסר אותו. בדומה לו, גם ראש השבט נמשך באופן לא מודע למקום שבו נטש את הזקנות. הפשע שביצע אינו נותן לו מנוח. גם בני השבט סובלים מהמעשה הנורא שעשו. וואליס

כותבת שאין יום שעובר שבו הם אינם נזכרים בנשים הזקנות. ראש השבט מייחס את כישלון השבט בציד למזל רע, אך ייתכן שחוסר הצלחתם נובע מעונש שהם השיתו על עצמם באופן לא מודע.

ראש השבט סבר שנטישת הנשים הזקנות תגביר את יכולת הישרדותם, אך באופן לא מודע מצפונו העניש אותו וחיבל במאמצי ההישרדות של השבט. נטישת הנשים הזקנות התגלתה כלא הישרדותית משום שבאיזשהו אופן היא שמטה את הקרקע תחת מפעל ההישרדות של השבט ורוקנה אותו ממשמעות. כפירה בערך החיים חותרת תחת המאמץ לשמר אותם. ייתכן שכדי לשרוד לעיתים צריך האדם להתנהג כחיה, אבל האגדה מלמדת שכאשר מאבדים צלם אנוש, אורבת הסכנה לאבד גם את הטעם לחיים.

רבות נכתב בספרות המקצועית על המחיר הכבד שמשלמים אלה שבוחרים לשאת בנטל הטיפול בבן משפחה זקן. מעט נכתב על המחיר שמשלמים אלה שמשמטים מאחריות כלפי הזקנים הזקוקים להם. האגדה מתארת מחיר זה היטב. התנהגות מוסרית, הנתפסת כנטל המחבל במאמצי ההישרדות, מתגלה כחיונית עבור הישרדות השבט כולו. חוקי ההישרדות מורכבים יותר מכפי שנדמה, וגם להתנהגות בלתי מוסרית יש מחיר הישרדותי. קיימת תלות חזקה בין בני האדם, גם אם פחות ברורה מאליה מן הצורך בחום או במזון.

בהקשר זה, אני נזכרת במילים משירו של ג'ון דאן "No Man is an Island":

No man is an island entire of itself; every man
is a piece of the continent, a part of the main; [...]
any man's death diminishes me,
because I am involved in mankind.

(Donne, 1987)

דאן מביע בשירו את אמונתו שבני אדם קשורים זה לזה בכבלים בלתי נראים, ושפגיעה באדם אחד פוגעת בחברה כולה. ישנה תלות הדדית בין הדורות, ושימור המרקם הבין־דורי הוא צורך של החברה כולה. לאחר שביססו הנשים הזקנות את הישרדותן הן המשיכו לתפור כובעים וכפפות קטנות ולאגור מזון הרבה מעבר לצורכיהן. למרות הכעס הרב והעלבון, הן קיוו ביום מן הימים לחלוק את מזלן הטוב עם אנשי השבט. כאשר המדריך הזקן מספר להן על הסבל שעבר השבט באותו החורף ועל אלה שמתו ברעב, רובם ילדים, הנשים הזקנות בוכות מרחמים. הן בוחרות לאחות מחדש את הקשר ולחבור אל השבט. סה אומרת שאינה מאשימה אותם עוד. היא יודעת מה רעב יכול לחולל לאדם.

לסיום, אל לנו להתנשא על בני שבט הגוויצ'ין. רבים מגנים את השבטים ה"ברבריים" על מנהגם האכזרי, וחושבים שהם נחותים מבחינה מוסרית לעומת בני תרבות המערב. אך יש לזכור שבמערב מתרחשים מקרים אכזריים לא פחות של רצח זקנים, למשל, באמצעות טיפול נחות בבתי החולים, בהזנחה מוסדית וכיוצא באלה, וזאת בלי ששוררים אצלנו תנאי הקיום הקשים שבהם נאבקים תושבי אלסקה הארקטית.

אגדת שבט הגוויצ'ין נושאת מסרים חשובים גם לנו, בני המערב. גם אצלנו שוכן בקרב הזקנים פוטנציאל עצום ובלתי מנוצל. גם אנחנו טרם נתנו את הדעת על מלוא המחיר שהחברה כולה משלמת על הפגיעה בזקניה.

מעין הנעורים או מעין הזקנה?

תפיסות שונות של הזדקנות נשים בתרבות ובספרות

האם הזדקנות נשים, הנחשבת בתרבות הדומיננטית לתהליך של אובדן הנשיות, מובילה לאובדן זהות, לייאוש ולחוסר תכלית? ואולי יש בה משום פתח להזדמנויות חיים חדשות? הפרק בוחן תשובות שונות לשאלה זו, כפי שהן עולות מטקסטים תאורטיים ומספרות יפה העוסקת בנושא. גישה אחת, המתוארת על ידי סימון דה בובואר בספרה "המין השני", רואה בהזדקנות הנשים תהליך של קמילה וסוף. גישה שנייה, המתוארת על ידי בטי פרידן בספרה "The Fountain of Age", רואה בזקנה הזדמנות לשחרור מההבניה המגדרית המסורתית של הנשיות אל עבר אותנטיות רבה יותר. רעיונות אלה מומחשים בייצוגים ספרותיים של נשים מזדקנות בנובלה של הסופר והמחזאי טנסי ויליאמס "האביב הרומאי של גב' סטון" וברומן של דוריס לסינג "The Dairies of Jane Somers".

הזקנה כקמילה ואובדן

דה בובואר מציגה תמונה עגומה ופסימית של הזדקנות נשים בספרה "המין השני". לטענתה, התפקיד שהחברה מקצה לאישה ממוקד בפונקציות הנשיות שהיא ממלאת, ולכן חייה תלויים בגורלה הפיזיולוגי. אובדן הנשיות מוביל לאובדן הזהות, משום שזהות האישה מבוססת על נשיות זו.

על פי דה בובואר, הזדקנות האישה מתחילה כבר עם המנופאוזה, משבר הקוטע את חייה. בבת אחת ובגיל צעיר יחסית האישה מאבדת את

האטרקטיביות הארוטית שלה, את פוריותה ואת נשיותה. מעמדה של האישה והתפקידים החברתיים שהיא ממלאת קשורים בערכה המיני. מנקודת מבטה של האישה ושל החברה, הפונקציות הנשיות הן המצדיקות את קיומה ויוצרות את ההזדמנות שלה לאושר. הזקנה מאיימת על המעמד והזהות שהאישה עמלה עליהם כל חייה. המודעות להזדקנותה ממלאת את האישה בייאוש. בזמן שמחצית מחייה הבוגרים לפנייה היא חשה שאין לה עתיד.

מהשלב הזה בחייה האישה משקיעה את מאמציה בניסיונות להילחם בזקנה, המאיימת ליטול ממנה הכול. היא מתמודדת עם האיום באמצעות ניסיון לחזור אחורה בזמן; הטיפול האימהי תנסה להביא עוד ילד לעולם, ואילו האישה הקוקטית תנסה יותר מתמיד להדגיש את נשיותה ולשאת חן. מטרתן לשכנע את עצמן ואת הסביבה שהזמן לא באמת נגע בהן. כדי להתכחש להזדקנות לעיתים האישה תנסה לצוד גברים צעירים. יש נשים המחפשות התחלה חדשה בניסיונות לממש חלומות ילדות; אחרות מחפשות לאבד את עצמן בתוך ישויות גדולות: האומנות, הדת, האנושות. אך לדעת דה בובואר, ניסיונות אלה מועדים לכישלון משום שכבר אין לנשים מטרה לשאוף אליה.

מהרגע שהאישה נכנעת ומסכימה להזדקן היא הופכת לישות אחרת, לאישה זקנה. עכשיו מתחיל מאבק אחר: עליה לשמר לעצמה מקום בעולם בתור אישה זקנה. כל חייה לימדו אותה להקדיש את עצמה לזולת וכעת איש כבר אינו זקוק לה. היא עדיין בשיא כוחה, אך היא חסרת ערך ונטולת הצדקה קיומית. בזקנה האישה משוחררת מהכבלים ומהמעמסות שהכבידו עליה כל חייה. היא כבר אינה מאוימת מבעלה, ילדיה גדלו והם מסתדרים בלעדיה, היא חופשייה ממחויבויות חברתיות ויכולה להרשות לעצמה להתעלם מאופנה ומדאגה למראה החיצוני. הטרגדיה של חיי האישה היא שהיא יוצאת לחופשי מאוחר מדי, כשהיא כבר אינה יכולה להשתמש בחופש זה.

דה בובואר טוענת שבחברה שבה זהות האישה מבוססת על תפקידיה הנשיים, בתקופת הזקנה חייה כבר הסתיימו. לאישה זקנה אין מה לעשות,

והיא מלאה בזמן ללא תכלית. עיסוקה באומנות או בעשייה חברתית נועד רק כדי להעביר את הזמן. היא נעדרת את הכוח, הביטחון, התקווה והכעס הנדרשים כדי לצאת לקראת עתיד חדש (Beauvoir, 1968).

דמותה של קארן סטון בספרו של טנסי ויליאמס "האביב הרומאי של גב' סטון" עוברת תהליכי הזדקנות דומים לאלה שדה בובאר מתארת. קארן הייתה שחקנית יפהפייה, מפורסמת ונשואה למיליונר. היא נסעה לרומא לאחר תקופת משבר בחייה. בשנה אחת התאלמנה מבעלה, חוותה מנופאוזת ופרשה מהקריירה בתיאטרון. היא פרשה בעקבות כישלון שנחלה בתפקיד יוליה, לאחר שנרמז בעיתונות שלקחה על עצמה תפקיד שאינו הולם את גילה המתקדם. היא עברה לרומא כדי להימנע מלפגוש את אלה שהכירו אותה בצעירותה ויכולו לזהות בה את פגעי הזמן.

קארן מסרבת להכיר בהזדקנותה. היא מתאפרת בכבודות וחובשת כובעים רחבי שוליים כדי לטשטש את קמטיה. היא משוטטת ברחובות רומא בחוסר מעש, אבודה וחסרת כיוון. בצעירותה לא גילתה עניין רב במין, אך ברומא היא מחפשת את קרבתם של בחורים צעירים ויפים. ייתכן שהעניין הגובר במין נובע מהצורך לשמר דימוי עצמי של צעירה ונחשקת, וההעדפה לבן זוג צעיר מטרתה להשקיט חרדת מוות. קארן רוצה להרגיש שהגברים הצעירים מעוניינים בה בזכות עצמה ולא בזכות כספה, אך בהדרגה וככל שהיא נעשית נואשת יותר היא רוקמת יחסים עם מאהב איטלקי צעיר ויפה, ומרעיפה עליו כספים בתמורה לטובות הנאה מיניות. מערכת יחסים זו אינה מצליחה למלא את ייעודה, והקשר עם הצעיר גורם לקארן סבל והשפלות רבות (Williams, 1977).

שם הספר, "האביב הרומאי של גב' סטון" ("The Roman Spring of Mrs. Stone"), הוא דו־משמעי, שכן משמעות המילה spring היא אביב אך גם מעין. שם הנובלה מתקשר לאביב שבילתה גב' סטון ברומא, ומרמז גם למעין הנעורים שקארן מחפשת בה. את מעין הנעורים מסמל בחור איטלקי צעיר,

יפהפה ורעב, המנסה לצוד את תשומת ליבה של קארן על ידי שהוא חושף את איבר מינו ומטיל את מימיו בפניה. בשיטוטיה ברחבי העיר קארן שומעת קול מים מפכים – צליל השתן של הבחור היפה המאותת לה. הרומן מרמז ש"מעין הנעורים" שקארן נצמדת אליו בייאווה הגובר אינו אלא קילוח של מי שתן, שאין ביכולתם לעצור את הזמן. הייאוש משתלט על קארן, ולמרות הכאב על כבודה האבוד, המלכוד הפנימי שהיא נתונה בו מוביל אותה לקשר מיני עם הבחור המטיל את מימיו מולה. לבסוף קארן זורקת מחלונה לצעיר המחכה בחוץ את המפתחות לביתה, עטופים במטפחת לבנה המסמלת את כניעתה הסופית.

האחיזה ההרסנית והנואשת בנעורים היא החוויה הדומיננטית בעולמה הפנימי של קארן סטון. יחד עם זאת, ישנם גם רגעים שעולה בה רגש אחר. יש שהיא מרגישה שהזמן שחלף לא רק גזל ממנה, אלא גם העניק לה יכולת להתבוננות פנימית כפי שלא ידעה בעבר, כמו גם תחושה של שחרור מהפרסונה הצעירה והמצליחה שאותה גילמה במשך שנים ארוכות. אך מחשבות אלה נמשכות רגעים בודדים בלבד, ולאחריהן שבות הריקנות והחרדה להציף את קארן. רגעים אלה רומזים שתחושות הקמילה והאובדן שחוה קארן אינם חזות הכול, ושעם אובדן הנעורים ישנה אולי הזדמנות, בנסיבות אחרות, למשהו אחר וטוב.

הזקנה כהזדמנות לשחרור

דה בובואר גורסת שרק מעטים מבין הזקנים מצליחים לנצל את היתרונות הגלומים בזקנה הנובעים מהחופש בשוליי החברה (de Beauvoir, 1972). עשרים שנה אחרי הופעת ספרה של דה בובואר, הוציאה התאורטיקנית הפמיניסטית בטי פרידן ספר רחב יריעה בשם "The Fountain of Age" (בתרגום חופשי: מעין הזקנה), הדן בפוטנציאל הגלום בזקנה (Friedan, 1993). לטענתה, דעות קדומות הרווחות בחברה ביחס לזקנה ולזקנים

גורמות לחשש לא רציונלי מפני הזקנה. בשל חשש זה אנשים מתכחשים להזדקנות, מעריצים את הנעורים באופן אובססיבי ומשקיעים את כל כוחם בניסיון להישאר צעירים. האחיזה בנעורים מובילה לקיבעון רגשי ומנטלי. הפחד מפני הזקנה והערצת הנעורים מונעים מאיתנו לגלות וליצור את תקופת הזקנה הארוכה, תופעה חדשה ומרגשת בתולדות המין האנושי.

פרידן מתבוננת בתקופת הזקנה באופטימיות, והיא סבורה שהזקנה צופנת בחובה הזדמנויות לחיים מסוג אחר. לא נכון למדוד תקופה זו ביחס לנעורים, כשווה או כפחותה להם, אלא במונחים חדשים. היא בוחנת סיפורים רבים של הזדקנות מוצלחת כדי למצוא את "מעין הזקנה" ואת הכוחות והמשאבים המתפתחים ומשתפרים בתקופה זו. בזקנה משתחררים ממחויבויות של פרנסה ושל גידול משפחה, ומתאפשרת התפתחות מעבר לתפקידים המוגדרים השייכים לבגרות הצעירה. אפשר לגלות וליצור דרכים חדשות לבצע עבודה בעלת ערך החורגת ממסגרת הקריירה, ולמצוא דרכים חדשות ליצור קשרי אהבה החורגים ממסגרת המיניות הצעירה ומגידול הילדים.

תקופת הזקנה מאפשרת התפתחות מעבר לתפקידים המגדריים, לקראת אינדיווידואציה ואותנטיות רבות יותר. בזקנה מתמעטות הציפיות והמחויבויות החברתיות, ועצם האובדן של תפקידים ושל נורמות מאפשר חופש לברור מתוך מבחר רחב יותר של התנהגויות. פרידן מצטטת מחקר שנערך באוניברסיטת ברקלי, המראה כי בשנות החמישים לחייהם שני המינים מאמצים תכונות המיוחסות באופן מסורתי למגדר האחר. השחרור מהקטביות המגדרית נמצא מקושר עם בריאות נפשית ועם יצרנות בגיל הזקנה. פרידן קוראת לנשים להתגבר על אובדן יופי הנעורים, לנצל את תקופת הזקנה כדי להפסיק לגלם דמויות של גיבורות פסיביות בעלילות שכתבו גברים ולגלות עלילות חדשות הנפתחות בפניהן בתקופה זו.

בדומה לקארן סטון, גם ג'נה סומרס ברומן "יומניה של ג'ין סומרס" מאת דוריס לסינג, היא אלמנה בגיל העמידה בעלת קריירה מצליחה. את עיקר

זמנה משקיעה ג'נה, עורכת עיתון נשים, בעבודתה. את יתר הזמן היא מקדישה לטיפול גופה ולבושה. שעות ארוכות בכל יום היא רוחצת באמבט. ככל שהעלילה מתפתחת, ג'נה, שלא כמו קארן סטון, עוברת שינוי פנימי המוביל אותה לערוך שינויים בחייה ולהשתחרר מהתפקידים והנורמות המכתיבים אותם.

בתחילת הספר ג'נה מביעה צער על שלפני שנים, כאשר אימה ובעלה נססו מסרטן, לא הייתה מסוגלת לחזות בהידרדרותם הגופנית ולתמוך בהם, והתנהגה כילדה קטנה. כעת היא מחפשת אישה זקנה לעזור לה, אולי בתור חוויה מתקנת. היא פוגשת בבית המרקחת את מודי, "מכשפה זקנה" בת תשעים, ומתיידדת איתה. לאורך הספר מתפתח קשר חזק בין ג'נה למודי. ג'נה מבקרת את מודי מדי יום, דואגת לצרכיה, רוחצת את גופה המלוכלך מצואה ומשתן ומקשיבה לסיפורים מעברה (Lessing, 1984).

אצל דוריס לסינג גיל הביניים הוא זמן לבחינה מחודשת של העבר, לבניית סדרי עדיפויות חדשים וליצירת משמעויות חדשות לחיים (Waxman, 1990). ג'נה מנצלת את הפוטנציאל הגלום בגיל זה להתפתחות רוחנית ולהגדלת האוטונומיה והחירות. דרך הטיפול במודי והקשר איתה, ג'נה מישירה מבט אל הזקנה ואל ההידרדרות הגופנית העתידה להתרחש גם אצלה. היא עורכת חשבון נפש על מערכות היחסים שניהלה ועל עבודתה ומחוללת שינויים בחייה. בהדרגה מתקצר הזמן שג'נה משקיעה בטיפול עצמי. היא עוברת לעבוד במשרה חלקית כדי לכתוב ספרים בהשראת הסיפורים ששמעה ממודי. את יתר זמנה היא מבלה בפיתוח קשרים עם עוד נשים זקנות המתגוררות בסביבת מגוריה. בעוד משפחתה ומכריה רואים בעזרה שהיא מושיטה לנשים זקנות מעשה תימהוני, ג'נה מוצאת בקשרים אלה משמעות ועומק רב יותר משמצאה בקשרים מקובלים בחברה עם משפחתה ועם בני גילה.

בתחילת הרומן ג'נה חוותה את עצמה ילדה ובסופו היא חשה שהתבגרה והפכה לאדם בוגר. ההזדקנות היא לג'נה שחרור מתפקידים ומנורמות חברתיות, והיא המשך ישיר של תהליך ההתבגרות שהחל בגיל הנעורים. ככל שג'נה מפתחת יותר עצמאות, אותנטיות ושליטה עצמית, היא מטילה ספק בנורמות מקובלות בתרבות לגבי מיניות, נישואין, אהבה, זקנה ומוות, ויוצאת נגדן. ההתמודדות הישירה של ג'נה עם הזדקנותה מובילה אותה אל עבר התפתחות אישית ומימוש עצמי מבחינה רגשית, מוסרית ואינטלקטואלית.

סיכום

אין זה מקרה שתאורטיקניות פמיניסטיות מובילות אלה בחרו לעסוק בזקנה. טענה פמיניסטית מרכזית היא שנשיות היא הבניה חברתית הניתנת לשינוי ולא מהות פיזיולוגית. בדומה לכך, דה בובואר ופרידן טוענות שגם הזקנה היא במידה רבה הבניה חברתית שאפשר לשנותה. דה בובואר יוצאת נגד עמדת החברה כלפי נשים, אשר לטענתה מונעת מהן זקנה בעלת ערך. פרידן מנסה לחלץ את הזקנה מהדעות הקדומות שדבקו בה באותם כלים שהשתמשה בהם בשנות השישים לשחרור נשים מהדעות הקדומות הכובלות אותן. בעבודתה התאורטית היא מצביעה על אפשרויות החיים החדשות והמרגשות הגלומות בזקנה.

”אישה שטן”

על יופייה של האישה הזקנה בסיפור ”מיס הארייט” מאת גי דה מופסן

בשעת בוקר מוקדמת חבורה של בני אצולה יוצאת בכרכרה לטיול ציד בחבל נורמנדי. ביניהם ליאון שנאל, צייר זקן שהיה נאה מאוד בצעירותו וכבש נשים רבות. הברונית מבקשת מליאון להנעים את המסע בסיפור על אחת מפרשיות האהבים הרבות מעברו. ליאון בוחר לספר לידידיו את סיפורה של מיס הארייט, האהבה הכאובה ביותר שהייתה לו בחייו.

הוא היה אז בן 25, צייר נודד לאורך חופי נורמנדי, אותו חבל ארץ שבו הם מטיילים כעת. באותה תקופה התהלך חופשי בטבע המרהיב עם תרמיל על השכם מפונדק אחד למשנהו. הוא נזכר בערגה באותם ימי נדודים, אשר דבר לא ישווה להם בעיניו. באחד מסיריו עצר בכפר קטן על מצוק שמשקיף אל הים, והתארח בפונדק של גברת לקאשר, שבו שהתה גם מיס הארייט.

הוא נפגש עם מיס הארייט לראשונה בארוחת הצהריים המשותפת בפונדק. הוא רואה בה דמות דוחה ותימהונית: ”היא הייתה צנומת איברים, גבוהה מאוד [...] פניה החנטות – ממוסגרות נקיני שיער אפור מגולגל [...] העלו במוחי, משום־מה, הרינג מעושן מסולסל פאות” (מופסן, 2016, עמ’ 140). תיאור לא מחמיא זה, גדוש דימויים של יצורים משומרים, מעלה אסוציאציה של מומיה. היא מזכירה לו תיירות אנגליות זקנות אחרות שפגש, ”ישישות טובות לב ובלתי־נסבלות” (עמ’ 141), המתאפיינות בבגדים ותסרוקות מחרידים, שיגיונות מוזרים, פוריטניות, סגפנות ואמונה דתית.

אף על פי כן, המפגש עם מיס הארייט מצהיל את רוחו. הוא חש סקרנות ומשיכה להכיר את מיס הארייט, שאותה הוא מכנה "הקשישה הבלתי־שגרתית" (עמ' 140). כמוהו, גם היא משוטטת באוויר הפתוח במשך כל שעות היום, מוקסמת מיופיו של הטבע. בשיטוטיה הארוכים היא מחפשת את אלוהים בטבע וסוגדת לו. היא מרבה לדבר עם אנשים על אלוהים ומנסה למשוך אותם אל חיק הדת. לגברת לקאשר, אישה צרת אופקים וחמורת סבר, היא מסבירה בצרפתית מגומגמת: "אני לאהוב את אלוהים יותר מכל דבר בעולם. אני להעריץ אותו בכל מה שהוא יוצר, אני לסגוד לו בכל הטבע שהוא בורא, אני לשאת אותו תמיד בלב" (עמ' 141). לא פעם הבחין בה הצייר יושבת מתחת לעץ תפוחים, בחיכה ספר הקודש פתוח ומבטה נישא למרחקים. פעמים ראה אותה עומדת על שפת המצוק משקיפה אל הים בעודו מצייר בין הסלעים:

"היא הביטה בעיניים כלות במרחבי הים הכחולים, שאור זהוב נגה עליהם, ובשמים האינסופיים, [...] והייתי פוסע לקראתה, נמשך בידי כוח עלום, רק כדי לראות את פניה שטופות הנהרה, את פניה המצומקות, הבלתי־מפוענחות, המתענגות משמחה פנימית עמוקה" (עמ' 143).

הצייר החליט לבלות כל הקיץ בפונדק של גברת לקאשר, במידה רבה בשל רצונו להתקרב אל מיס הארייט. לדבריו: "היה זה שביב של סקרנות שריתק אותי [...] השתוקקתי להכיר מעט את מיס הארייט התימהונית, ולהבין מה מתרחש בנפשו הגלמודה של אותן נוודות אנגליות ישישות" (עמ' 144). הוא ניסה להתקרב אליה בסעודות המשותפות, אך היא לא מצאה בו עניין. הוא בירר על אודותיה אצל גברת לקאשר. לדבריה, בכפר סיפרו שמיס הארייט אנגלייה עשירה שכל חייה עברו במסעות ברחבי העולם לאחר שנודתה על ידי משפחתה בגלל מה שכונה בכפר "חוסר האמונה שלה" (עמ' 141). מיס הארייט פרוטסטנטית אדוקה, ובכפר הצרפתי הקתולי ראו בה כופרת. גברת לקאשר תיעבה את "הלהט הדתי של הרווקה הזקנה" (עמ' 142), והעניקה לה

את הכינוי "אישה שטן" (עמ' 142). הכינוי מצא חן בעיני הצייר, וגם הוא נהנה לקרוא למיס הארייט "אישה שטן" מאחורי גבה. סלסט, המשרתת הצעירה, שירתה את מיס הארייט בחוסר רצון, ונער האורווה של הפונדק בז לה וכינה אותה ברשעות "זקנה בלה שהגיע זמנה" (עמ' 143).

הצייר ביקש לשמוע מגברת לקאשר מה מעשיה של "אישה שטן", והיא סיפרה בזעזוע:

"לא תאמין, אדוני, אבל היא אספה קרפדה שריסקו לה ת'רגל ולקחה 'תה לחדר שלה, ושמה 'תה בקערת הרחצה שלה והדביקה לה תחבושת כמו שעושים לבנאדם. אם זה לא חילול קודש, תגיד לי מה כן! בפעם אחרת, כשטיילה למרגלות המצוק, קנתה דג גדול שזה עתה נתפס אך ורק כדי להשליך אותו בחזרה לים. והדייג שממנו קנתה את הדג, אף שקיבל את שכרו ביד רחבה, הטיח בה מטר של גידופים" (עמ' 142).

לא ניכר שהיחס המזלזל והעוין כלפי מיס הארייט חודר אל פנימיותה. היא נתונה בספרות אחרות ושקועה בחיפושיה אחר האלוהות המשתקפת בטבע.

יחסה של מיס הארייט כלפי הצייר השתנה בערב אחד, כאשר נפגשו בשובם אל הפונדק והוא הציג בפניה תמונה שצייר באותו יום. זה היה ציור של המצוק המשקיף אל הים, שאותו הוא כינה "המצוק שלה, המצוק שעליו טיפסה כדי להתמסר לחזיונותיה" (עמ' 145). הסלע הענק משתרע על הקנבס זרוע יבלות ואצות ים, והשמש מלהטת אותו בגוני אש יוקדת ובאור נהדר. מיס הארייט התבוננה בציור כמהופנטת, והביעה בלהט את התרגשותה מהבנתו את הטבע. באותו ערב הם יצאו ביחד לטייל לאור השקיעה הכתומה, מאושרים מההבנה שגילו ששוררת ביניהם וחשים שחדרו זה לצפונות ליבו של זה. מיס הארייט שיתפה את הצייר באהבתה אל הטבע. בשעה שהרוח ליטפה את עורם חשה תשוקה עזה לחבק את השמיים. היא לחשה: "הו! אני לאהוב..."

לאהוב... לאהוב... [...] אני לרצות להיות ציפור קטנה ולעוף ברקיע!" (עמ' 146). הצייר הביט בה עומדת זקופה על המצוק, וראה בה קריקטורה נפלאה של התרוממות רוח. הוא שוחח איתה על ציור והסביר לה על סגולותיהם וחיותם של הצבעים. היא התאמצה לפענח את מחשבותיו ולהבין את דבריו לעומק.

מאותו יום מיס הארייט גילתה עניין בצייר ורצתה בקרבתו. נרקמה ביניהם ידידות. מיס הארייט הצטרפה אליו כדי לחזות בו מצייר. שעות ארוכות ישבה לצידי והתבוננה בו בעבודתו. לדבריו: "היא רחשה כבוד נרגש לציורי, כבוד דתי כמעט להעתק אנושי זה של פיסה מהיצירה האלוהית. ציורי היו בעיניה תמונות של קודש" (עמ' 148). כעבור זמן התחילה מיס הארייט לנהוג בצייר בצורה מוזרה שהוא לא ידע איך לפרשה. הוא ראה בה "ברייה טובת לב בעלת נפש סוערת, שברגעי התלהבות זינקה לגבהים. היא הייתה בלתי־מאוזנת כמו כל הרווקות בנות החמישים. נדמה שנקרשה בתוך צנצנת של תמימות [...] היא אהבה את הטבע ואת בעלי החיים ברגש יוקד שתסס כמו משקה מיושן מדי" (עמ' 147).

הצייר עבד על יצירה נוספת – קרן שמש המפלחת את ערפילי השחר בתוך ערוץ נחל עמוק, ומבעד הערפל הסמיך העין מנחשת זוג אוהבים מתנשקים. הוא הראה את הציור למיס הארייט, והיא הגיבה ברטט ובבכי. לפתע התחוויר לצייר שמיס הארייט מאוהבת בו. הוא הגיב להתגלות זו ברגשות מעורבים. הוא חש תדהמה, "כמו לנוכח נס" (עמ' 152), וחרטה כאילו ביצע פשע, וגם הרגיש שאהבתה היוקדת כלפיו היא דבר נלעג. הוא הגיע למסקנה שעליו לעזוב את המקום, והודיע על כך בארוחת הצוהריים. באותו ערב, ליד לול התרנגולות, הוא נישק את סלסט, המשרתת הצעירה. מיס הארייט הבחינה בהם, קפאה במקומה ואז נעלמה בחשכה. כל הלילה התייסר הצייר, סבל מנדודי שינה ונדמה היה לו שהוא שומע צעדים ברחבי הבית וקולות בכי.

בבוקר שלמוחרת נעדרה מיס הארייט מארוחת הבוקר. מאוחר יותר גופתה התגלתה בבאר. הצייר נער האורווה משו את הגופה וניקו אותה. נער האורווה

בז לגופה הרזה של מיס הארייט. הצייר הלביש אותה, תיקן את שיערה הסתור והמעופש, ניקה את פניה המושחתות, פיזר פרחים על מצעה ונשק נשיקה ארוכה לשפתייה.

הוא ישב לצד גופתה של מיס הארייט כל הלילה והגה בחייה. הוא הגיע למסקנה שמיס הארייט הייתה אישה מוכת גורל, אשר גופה הנלעג וחסר החן הרחיק ממנה כל אפשרות לאהבה, ולכן חיפשה נחמה בטבע, בבעלי החיים ובאלוהים. הוא חש צער על שחיה חיים עצובים ועלובים, "יחידה בעולם, נעה ונדה, אבודה כמו כלב מגורש" (עמ' 157), וראה בה נפש אומללה שנגאלה מייסוריה.

אלה קורותיה של מיס הארייט כפי שמגולל אותם הצייר בפני ידידיו. דמותה של מיס הארייט וסיפור חייה מתווכים לקורא דרך נקודת מבטו של הצייר. על אף היותו כבר אדם זקן, הפרספקטיבה שדרכה הוא מבין את מיס הארייט ומציג אותה בפני הקורא רוויית גילנות. ניכר שהצייר חש חיבה כלפי מיס הארייט, אך דבריו רצופים באמירות מזלזלות ומפחיתות כלפיה. מראה החיצוני הוא בעיניו תימהוני ודוחה. על רגשותיה העזים הוא מגיב בלעג ("קריקטורה של התרוממות רוח" [עמ' 147], "האהבה הנלעגת והיוקדת כלפי" [עמ' 153]). לאורך כל הסיפור וגם לאחר שנרקמת ביניהם ידידות, הוא ממשיך לדבר על מיס הארייט באופן מכליל וסטראוטיפי ולהציג אותה כאחת "מאותן ישישות טובות לב ובלתי־נסבלות" (עמ' 141), "אותן נוודות אנגליות ישישות" (עמ' 144), "כמו כל הרווקות בנות החמישים" (עמ' 147). בהקשר זה מעניין לתת את הדעת שמיס הארייט בת חמישים בלבד. היא זקנה רק במובן החברתי, שהוא לעיתים קרובות המובן המכריע. הצייר רואה בחייה של מיס הארייט חיים עלובים ואומללים.

הקורא נוטה לתת אמון במספר ובפרשנות שהוא מעניק למציאות שהוא מתאר, בייחוד כאשר מדובר בדמות סמכותית (כגון אומן). מעניין כיצד התקבלה

דמותה של מיס הארייט בקרב קהל הקוראים כשפורסם הסיפור בשנות השמונים של המאה ה־19, בתקופה שבה התפיסה הגילנית והשוביניסטית של המספר שלטה ללא עוררין. יש להניח שהרבה מהקוראים הזדהו עם פרשנותו של המספר, והיו שותפים ללעג שרחש כלפי מיס הארייט. רולאן בארת, במאמרו "מות המספר", טוען שהקורא הוא המחבר של הטקסט הספרותי, במובן זה שהקורא יוצק לתוך הטקסט את מערכת האמונות שלו ואת תפיסת עולמו, ודרך פריזמה זו הוא מפרש ומבין את הטקסט. הטקסט פתוח למשמעויות רבות וסותרות, בהתאם לעמדת הקורא (בארת, 2005). אפשר לקרוא את סיפורה של מיס הארייט מנקודת מבט אנטי־גילנית, אשר חותרת תחת מערכת האמונות של המספר ודוחה את פרשנותו לאירועים המתוארים. קריאה זו תנסה להתבונן בדמותה של האישה הזקנה מבעד לסטראוטיפים הגילניים שדבקו בה, ובכך לחשוף את יופייה ואת אנושיותה. ככל קריאה חתרנית, קריאה אנטי־גילנית תרה אחר כשלים לוגיים, פערים וסתירות פנימיות בתוך הנרטיב הדומיננטי, זאת כדי להעמיד פרשנות אלטרנטיבית לטקסט.

הנרטיב של הצייר רצוף בכשלים לוגיים, פערים וסתירות פנימיות. כך למשל, כאשר הוא שומע מגברת לקאשר על חסדיה של מיס הארייט כלפי בעלי חיים, הוא מגיב באומרו: "הו כן, היא בהחלט הייתה אישה שטן" (עמ' 143). הניגוד החד בין מוסריות המעשה לכינוי הגנאי השטני מעורר ספקות בדבר מהימנות המספר באופן הצגתו את מיס הארייט. לעיתים קרובות הרגשות והמעשים של הצייר מנוגדים לדעות השליליות שהוא מבטא כלפי מיס הארייט. כך למשל, הוא אומר: "השתוקקתי להכיר מעט את מיס הארייט התימהונית, ולהבין מה מתרחש בנפשן הגלמודה של אותן נוודות אנגליות ישישות" (עמ' 144). אם אומנם מיס הארייט היא תימהונית, ואם היא כל כך דומה לסטראוטיפ הזקנות האנגליות שהוא כה מתעב, מדוע הוא משתוקק להכיר אותה עד כדי כך שהוא בוחר להישאר לצידה כל הקיץ בפונדק של גברת לקאשר? הזלזול שלו במיס הארייט אינו מתיישב עם ההשתוקקות שהוא חש

להציג בפניה את ציוריו, או עם התרגשותו הגדולה כשהיא מביעה הערכה ליצירתו: "הסמקתי, חי נפשי, נרגש מהמחמאה יותר מאשר אילו בקעה מפיה של מלכה. הייתי מכושף, שבוי, נתון לחסדיה. הייתי מסוגל לנשק אותה, בהן צדק!" (עמ' 145). גם בדבר המראה החיצוני של מיס הארייט אפשר למצוא התבטאויות סותרות מצד המספר. בעוד הוא מפליג בתיאור כיעורה, ניכר מדבריו שהוא גם נמשך אל מראה: "והייתי פוסע לקראתה, נמשך בידי כוח עלום, רק כדי לראות את פניה שטופות הנהרה" (עמ' 143). ברגע של קרבה הוא אף מחמיא למיס הארייט שהיא יפה ככוכב היום. לאחר מותה הוא אינו נרתע מלנשקה: "רכנתי מעל הגופה הקפואה וחפנתי את הפנים המושחתות, ואז, לאט-לאט, ללא פחד או דחייה, נשקתי נשיקה ארוכה" (עמ' 158).

אלה דוגמאות בודדות לסתירות ולפערים הרבים המצויים בנרטיב של הצייר. חשיפתם מערערת על קביעותיו המזלזלות על אודות מיס הארייט, ומלמדת שעמדתו כלפיה דו־ערכית: במודע ובמוצהר הוא נרתע ממראה וחש כלפיה חיבה מהולה בלעג רב וברחמים, אך שלא במודע הוא מעריך אותה, נמשך אליה וחש את יופייה.

על פניו לכאורה הצייר ומיס הארייט הם שני הפכים: גבר ואישה, נעורים וזקנה, יופי וכיעור, חילוניות ודתיות, חברתיות והתבודדות, שחרור ושמרנות, צרפתי ואנגלייה. הניגודים הרבים ביניהם הם אולי חלק מהסיבה לרתיעת הצייר מפני מיס הארייט, כמו גם למשיכתו אליה. אך ברובד עמוק יותר יש דמיון רב בין הצייר למיס הארייט, והוא מתבטא ברגש המיוחד שהם רוחשים לטבע. שניהם מתמסרים לטבע ומניחים לו לחדור אל הווייתם ולצבוע את רגשותיהם. הטבע גורם לצייר להרגיש "עליז במרומי גבעה, שטוף תוגה על גדת אגם, נפעם כשהשמש שוקעת" (עמ' 138). הטבע מרטיט את נפשה של מיס הארייט באופן דומה, כפי שמתאר הצייר: "קן ציפורים מלא גוזלים צווחניים [...] הסעירו את רוחה ברגש מופרז" (עמ' 147). הם חולקים תשוקה עזה אל הטבע, וכמיהתם להתמזג עימו מתבטאת ברגשות ארוטיים. הצייר נהנה להתפלש באדמה שאליה ישוב לאחר מותו. הוא מתאר את יחסיו עם

הטבע במונחים ארוטיים ממש: "זהו ירח דבש עם אמא אדמה. [אתה] שותה את המים הצוננים [...] כאילו נשקת למעיין, שפתותיך בשפתותיו. לפעמים, כשאתה מבחין בבור בשולי פלג מים צר, אתה צולל בתוכו, עירום ועריה, וחש על כל עורך, מכף רגל ועד ראש, לטיפה נעימה ומענגת, רטט של זרימה חיה ואוורירית" (עמ' 138). אצל מיס הארייט כל האנרגיה הליבידינלית מושקעת בטבע, והיא כמהה להתאחד עימו כדי לחבור אל אלוהים. לדברי הצייר: "היא אהבה את הטבע ואת בעלי החיים ברגש יוקד [...] ברגש חושני שמעולם לא העניקה לגברים" (עמ' 147). הוא מבחין אצלה ב"תשוקה נואשת, להוטה וחסרת אונים אל הבלתי־ממומש ואל הבלתי־ניתן למימוש" (עמ' 150).

הצייר אינו מודע לדמיון הרב השורר ביניהם. בעוד הוא מייחס ערך חיובי להשפעה התנודתית של הטבע על רגשותיו, הוא מבקר רגשות דומים אצל מיס הארייט (הוא רואה בהם "רגש מופרז" [עמ' 147] וביטוי לחוסר איזון נפשי). בעוד ימי נדודיו נצורים בתודעתו כתקופה היפה ביותר שידע בחייו, אצל מיס הארייט אותם חיי נדודים נראים לו אות קיין: "יחידה בעולם, נעה ונדה, אבודה כמו כלב מגורש" (עמ' 157).

למרות הדמיון הרב ביניהם, הצייר רואה בחייה של מיס הארייט חיים של אומללות והחמצה. להבנתו, אהבתה אל הטבע, אל בעלי החיים ואל אלוהים נבעה מהעובדה שבשל כיעורה לא יכלה לקוות להיות נאהבת על ידי גבר. הרגשות הארוטיים המודחקים ששימרה בתוכה התפקעו לנוכח חיבתו, ופרצו החוצה בעוצמה שהייתה לה הרסנית. תפיסות שוביניסטיות וגילניות עומדות בבסיס הנחתו שאישה שאינה צעירה ואינה יפה (באמות מידה קונוונציונליות) אינה יכולה להיות נאהבת על ידי גבר,²⁰ ואישה שאינה נאהבת על ידי גבר היא בהכרח אומללה.

²⁰ דרך אגב, פער הגילים בין הצייר לבין מיס הארייט (25 שנה) שווה לפער הגילים בין נשיא צרפת עמנואל מקרון לאשתו בריז'יט.

אך ניתן למצוא סימוכין בטקסט לפרשנות אחרת ומנוגדת לזו של המספר: אהבתה היוקדת של מיס הארייט אל האלוהים והטבע אינה פיצוי והעתקה של רגשות שהייתה מעדיפה להעניק לגבר, כפי שסבור הצייר, אלא להפך – רגשותיה כלפי הגבר (הצייר) הם פיצוי והעתקה של אהבתה העזה והבלתי ניתנת למימוש כלפי האלוהים והטבע. היא מגלה עניין בצייר רק לאחר שהיא נחשפת ליצירותיו, אשר להן היא רוחשת כבוד דתי. היא מוצאת בו שותף להבנתה העמוקה את הטבע ולסגידתה לו. היא נמשכת אליו משום שהיא רואה בעבודותיו העתק של היצירה האלוהית. היא צופה בו עובד כאילו הייתה מתבוננת בתהליך הבריאה. הצייר יוצק לתבנית אומנותית (לגוף) את הרגשות שמסעירים אותה ושהיא אינה מוצאת להם ביטוי ופורקן. היותו יוצר ובורא מאפשר לה לייחס לו ניצוץ מן האלוהות, ולהעתיק אליו משהו מתשוקתה הבלתי ניתנת למימוש אל האלוהי.

אורח חייה של מיס הארייט ורגשותיה הדתיים מזכירים את הקדושים הנוצריים, ובייחוד את פרנציסקוס הקדוש. בדומה לפרנציסקוס בראשית דרכו, מיס הארייט נתקלת ביחס מלגלג מצד סביבתה. כמוהו, היא מפיצה את אמונתה, חיה חיי פרישות סגפניים ונתונה באקסטזה דתית. פרנציסקוס האמין כי הטבע הוא מראה לאלוהים. הוא התפרסם באהבתו אל הטבע ובחסדיו כלפי בעלי החיים. הוא רחש אהבה כלפי כל היצורים החיים, וראה בהם אחים ואחיות. גם את השמש, הירח, האדמה, המים, האש והרוח כינה בתפילה שחיבר "אחים" ו"אחיות" (St. Francis of Asissi, n.d.). אפשר למצוא רמז לאנלוגיה ביניהם בדברי הצייר: בתיאורו מיס הארייט נהגה להתהלך "בשיער סתור שפרעה **אחותה הרוח**"²¹ (עמ' 150). למרות הדמיון הרב בין מיס הארייט לקדושים קתוליים, אנשי הכפר הקתולי מתעבים אותה, ומכנים אותה "אישה שטן" (וריאציה על דימוי המכשפה הזקנה). הם אינם מסוגלים לזהות את הדמיון הרב לקדושם הנערץ כאשר הוא מופיע בדמותה של אישה זרה וזקנה.

²¹ הדגשה שלי.

קביעתו של הצייר שמיס הארייט חיה חיים עלובים ואומללים משוללת יסוד. הוא עצמו מספר שפניה "מפיקות שמחה פנימית עמוקה" (עמ' 143). כל תיאוריו מעידים שהיא חיה חיים מלאי משמעות, אהבה ותשוקה, דומים מאוד לחייו הוא. אומנם בניגוד למיס הארייט הצייר מוצא אפיק למימוש תשוקתו בציוריו ובפרשיות אהבים מזדמנות, אך בליבה – ברגש הגולמי והבוהק שבבסיס – מיס הארייט אינה נופלת מהצייר, ואף עולה עליו. בחושיו התת־הכרתיים הצייר חש זאת, ונמשך אליה כפי שנמשך אל השמש: "נמשכתי בחבלי קסם אל אור היקרות המזדהר ששפכה השמש" (עמ' 145), "והייתי [...] נמשך בידי כוח עלום, רק כדי לראות את פניה שטופות הנהרה" (עמ' 143). לא בכדי הוא מציג בפניה את יצירותיו ומחכה למוצא פיה. מיס הארייט משמעותית לו הרבה מכפי שהכרתו משגת.

מבלי שהצייר מודע לכך, מיס הארייט היא ההשראה ליצירותיו. הוא מצייר את מה שהוא מכנה "המצוק שלה" (עמ' 145) – סלע ענק זרוע יבלות ואצות ים מלוהט באור השמש. בדומה לפניה של מיס הארייט – מצומקות, בלתי מפוענחות ושטופות נהרה – גם הסלע אינו יפה במושגים אסתטיים קונוונציונליים. זהו "ציור [...] נועז [...] ומנותק מכל כלל אקדמי" (עמ' 144); יש בו יופי מסוג אחר. הצייר רואה בו "לימוד ראשוני ומסמא עיניים של אור יוקד ונהדר" (עמ' 144), הדומה לאור הגולמי שבוער בנפשה של מיס הארייט. בציור השני קרן שמש מפלחת את ערפילי השחר, ומבעד הערפל הסמיך מנחשת העין זוג אוהבים מתנשקים. הזוג המתנשק, כמו עשוי מערפל, הוא דימוי להתמזגות עם הטבע, אותה התמזגות שאליה כמהה מיס הארייט. באחד הימים, בעודו מצייר את הערפילים בערוץ הנחל, מיס הארייט מגיחה מתוכם ופוסעת לקראתו כאילו יצאה מתוך התמונה. אפשר לראות בציור זה יצירה ארס־פואטית, העוסקת באומנות ובתהליך יצירתה. כמו קרן האור החודרת את הערפל, כך אורה של מיס הארייט חודר אל תודעתו של הצייר ומפרה את יצירתו. כאשר הוא ומיס הארייט מטיילים לאור שקיעה וחודרים זה לצפונות ליבו של זה, מיס הארייט משיחה את רגשותיה ("הו! אני לאהוב...").

לאהוב... לאהוב..." [עמ' 146]), והצייר דן בסגולותיהם וחיותם של הצבעים. בתהליך ההתמזגות הנפשית שמתרחש ביניהם, הצייר מביא את התבנית האומנותית ומיס הארייט את הרגש הגולמי – וההפריה ביניהם היא שמולידה את יצירתו. רבים משייכים את ההשראה האומנותית למקור אלוהי. כך למשל כותב הפילוסוף פילון האלכסנדרוני שהאלוהים הוא זה שפותח וסוגר את "רחמה של הנפש" (פילון, 2007, עמ' 66). הצייר מלגלג על מיס הארייט שהיא אשת סודו של אלוהים. לאמיתו של דבר, מיס הארייט, הניצבת על שפת המצוק "כמו אות ממכשיר איתות" (עמ' 143) במאמציה העיקשים לקשר עם אלוהים, היא לו חיבור אל מקור ההשראה האלוהי. מיס הארייט היא המוזה של הצייר. באופן מסורתי, המוזה של אומנים גברים היא אישה צעירה, ואולי בשל ציפיה זו הצייר אינו מודע להשפעתה העמוקה של מיס הארייט על יצירתו.

סיכום

ישנה סתירה פנימית עמוקה בין העמדות הגילניות שאיתן מזדהה הצייר במודע, לבין רגשותיו הלא מודעים כלפי מיס הארייט. הוא אינו מסוגל להכיר ביופיה, במשיכתו אליה ובשותפות העמוקה שהם חולקים משום שאלה עומדים בסתירה עם תפיסת העולם הגילנית שבה הוא שבו. קריאה חתרנית מבליטה את הלא־מודע של הצייר, אשר מתבטא בעיקר ברגשות ובמעשים, המכיר במלוא ערכה של מיס הארייט ומוצא בה השראה ליצירתו.

אין זה מקרה שכאשר הוא נדרש לספר על פרשיית אהבים הוא נזכר דווקא בה. "האהבה הנלעגת" (עמ' 153) של מיס הארייט הותירה בצייר רושם רב יותר מכל התעלסות מזדמנת עם נערה צעירה. בלי להיות מודע למידת חשיבותה לו, הוא מנציח אותה בציוריו כמו גם בסיפור זה.

הצייר אדם זקן כעת, אולי בן גילה של מיס הארייט בעת שהכירה. בצעירותו הדמיון בינו לבין מיס הארייט היה רב, אך כיום לא נותר ממנו דבר. הוא מטייל

באותו חבל ארץ, אבל הכול אחר. אז היה אביב והוא פילס את דרכו בעשב הרך, צועד בהליכה נמרצת במעלה המצוק תוך כדי שירה רמה. כעת סתיו והשדות הצהיבו. הוא עושה את דרכו בכרכרה המשתרכת לאיטה במעלה המצוק, מנומנם וקהה חושים, לצד חבריו למסע העסוקים בבגידות ובציד. הם עוקבים במבט דרוך אחר נתיב מנוסתה של ארנבת מפוחדת. ההתלהבות התחלפה בקהות חושים, המבט הסוגד על הטבע התחלף במבט התועלתני וחסר החמלה של הצייד והאהבות הסתאבו ומוצו לעייפה. הקסם פג ואין זכר להשראה. גם אם צדק הצייר בתפיסתו הרדוקטיבית את מיס הארייט, ורגשותיה הדתיים נבעו מתשוקה ארוטית לאהבת גבר אשר לא ידעה פורקן, עדיין אין לזלזל בעוצמת רגשותיה. מיס הארייט, שהצייר לועג לה על שכמו "נקרשה בתוך צנצנת של תמימות" (עמ' 147), השכילה לחיות בזקנתה בלהט ובעוצמה שהם כעת מעבר להישג ידו.

על החיים השניים של גב' ב' בסיפור "הישישה הבלתי מכובדת" מאת ברטולט ברכט

פרק זה דן בסיפור "הישישה הבלתי מכובדת" מאת ברטולט ברכט. הסיפור מתאר את השנתיים האחרונות בחייה של גב' ב', שבהן שינתה את אורחות חייה מקצה לקצה. את כל חייה הקדישה גב' ב' לעמל מפרך ולגידול משפחתה. בגיל 72, לאחר מות בעלה, היא בוחרת לעצמה דרך חדשה הפוכה מחייה הקודמים. אציע סיבות אפשריות לשינוי הרדיקלי שעברה גב' ב', ובתוך כך אציג את תפיסתו של קארל יונג, הרואה בזקנה תקופה ייחודית המאפשרת לאדם מיצוי של חיי הנפש והגעה לשלמות פנימית.

תיאור העלילה

בגיל 72 גב' ב', סבתו של המספר, מתאלמנת מבעלה. כל חייה הבוגרים עמלה גב' ב' לצד בעלה, גידלה באמצעים זעומים את חמשת הילדים ששרדו מתוך השבעה שילדה וביצעה בכוחות עצמה את עבודות משק הבית התובעניות של סוף המאה ה־19. היא מנעה מעצמה הנאות ובילויים והקדישה את כולה למשפחתה. נכדה סבור שחיי העמל והעוני הם הסיבה לכך שעם השנים הלכה והצטמקה. כעת ילדיה הבוגרים מתגוררים הרחק, למעט בנה הצעיר, שנשאר בעיירה ומתגורר עם משפחתו בקרבת מקום. בן זה כותב לאחיו ומעדכןם במתרחש בחיי האם.

²² פרק זה פורסם לראשונה בתור מאמר בכתב העת "גרונטולוגיה וגריאטריה" [מה(1)], 2018].

לאחר מות האב אותו בן תכנן לעבור לגור עם משפחתו בבית האם, אך היא סירבה. הוא כותב לאחיו בטרוניה שבעוד הבית הגדול "עומד ריק", הוא מתגורר עם ארבעת ילדיו בדירת שלושה חדרים בתנאי צפיפות ודלות וסובל ממחלת האסתמה. יחסיה של גב' ב' עם נכדיה אינם קרובים ביותר. היא נוהגת להזמין לשתייה חמה בימי ראשון ומבקרת בביתם אחת לחודש חודשיים. מאז מות בעלה התרחקה גם מחוג מכריה וחדלה להשתתף באירועים החברתיים שהשתתפה בהם בעבר. תחת זאת, לעיתים תכופות היא מבקרת בסדנה של סנדלר אחד הממוקמת בסמטה ידועה לשמצה. אותו סנדלר בילה שנים ארוכות מחייו בשיטוטים חסרי תכלית ברחבי העולם, ונאמר עליו שהוא אוהב לשתות. בשעות אחר הצהריים מתאספים בסדנתו מיני טיפוסים מפוקפקים. ללא ספק חברה לא ראויה עבור האם, לדברי הבן. הוא מנסה להניא את אימו מלהיפגש עם הסנדלר, אך היא דוחה את דבריו באומרה: "הוא ראה משהו בחייו" (ברכט, 1990, עמ' 111). הבן כותב לאחיו בדאגה שהאם החלה גם לפקוד את הקולנוע. באותם ימים אישה זקנה הייתה מחזה נדיר בקולנוע, מבנה טחוב שבו ביקרו רק בני נוער וזוגות התרים אחר מקום חשוך.

כחצי שנה לאחר מות בעלה, הבן מדווח לאחיו במרירות שהאם החלה לסעוד בפונדק. הנכד רואה בכך חדשות מסעירות: כל חייה סבתו בישלה לתריסר איש וניזונה מהשאריות, וכעת היא אוכלת בפונדק! באחד הימים, בלי סיבה מיוחדת, גב' ב' שכרה עבור עצמה כרכרה גדולה לטיול ברחבי העיירה. הנכד זוכר שלעיתים נדירות, כאשר הוא ונכדים נוספים הגיעו לביקור, סבו שכר עבורם כרכרה כזו. באותם ימים נותרה סבתו תמיד בבית. בתנועת ביטול הייתה דוחה את ההזמנה להצטרף לנסיעה.

בהמשך גב' ב' מתיידדת עם אישה צעירה שעובדת בתור עוזרת טבח בפונדק שבו היא סועדת. הן מבלות יחדיו בתחרויות סוסים, בקולנוע ואצל הסנדלר, שבביתו מתאספת חבורה שמחה שנוהגת לשתות, להמר בקלפים ולדבר סרה בשלטון (הסנדלר הוא סוציאלידמוקרט בעמדותיו הפוליטיות). הבן

מדווה לאחיו בהיסטוריה שהאם קנתה לחברתה הצעירה ורפת השכל כובע חדש עם שושנים, וזאת בעוד שלבתו אין שמלה ללבוש לטקס אכילת לחם הקודש בכנסייה. לאחר מותה הסתבר שגב' ב' משכנה את ביתה. את הכסף ככל הנראה העניקה לסנדלר, שפתח חנות נעליים חדשה בעיירה סמוכה.

בחצי השנה האחרונה לחייה הרשתה לעצמה גב' ב' חירויות נוספות. בקיץ היא נהגה לצאת בשלוש לפנות בוקר לטייל ברחובות העיירה, שבשעות אלה היו שייכים לה בלבד. את הכומר, שבא לארח לחברה לאישה זקנה וגלמודה, היא הזמינה להצטרף אליה לקולנוע. היא נפטרה באופן פתאומי באחר צהריים סתווי בגיל 74. הנכד סבור שהיא חיה שני חיים, אלה אחרי אלה. בראשונים הייתה בת, רעיה ואם; ובשניים גב' ב', אישה חופשייה ונטולת מחויבויות. החיים הראשונים נמשכו כשישים שנה, והשניים לא יותר משנתיים.

עת לפרוץ

בשתי שנותיה האחרונות שינתה גב' ב' את חייה מקצה לקצה. היא בחרה לעצמה דרך חדשה, במובנים רבים הפוכה מדרך חייה הקודמים: היא החליפה חסכנות בבזבזנות, סגפנות בחיפוש הנאות, והקרבה עצמית באנוכיות. בניגוד לצמצום שאפיין את חייה הקודמים – אל תוך הבית פנימה ואל תכלית יחידה של גידול משפחה – בסוף ימיה היא בוחרת להתרחב אל מחוזות חדשים ולא מוכרים. הדחף להתרחבות מקבל ביטוי סימבולי בבחירתה לחבור אל הסנדלר, אדם ששוטט ברחבי העולם ובמקצועו מכין ומתקן נעליים – אביזר שמאפשר לצאת מגבולות הבית ולהרחיק לכת. היא אומנם ממשיכה לגור באותה עיירה שבה עברו עליה כל חייה, אך היא מצליחה להביא לטרנספורמציה מוחלטת של אותו מרחב באמצעות החלפת החוג החברתי שעימו היא מתרועעת, צפייה בסרטי קולנוע ושיטוטים ליליים.

גב' ב' ממעטת לדבר ואינה מספקת הסבר לשינוי הרדיקלי שעברה. נכדה מקפיד לציין שמצב רוחה עליז וכי החלטותיה מתקבלות מתוך דעה צלולה

(ועל כן אין לייחס את השינוי בהתנהגותה לחולי). לקורא נותר לשער מה הוביל את גב' ב' לבצע תפנית חדה זו לאחר מות בעלה.

ייתכן כי מות בעלה, שעמל עד יומו האחרון ולמרות זאת הותיר את עסקי המשפחה בהפסדים, עורר בה תהיות בדבר הדרך בה ראוי לחיות את החיים. בעבר היו כל מעשיה מכווני מטרה; כעת היא נמשכת אל דמויות המעבירות את חייהן באופן חסר תכלית. אולי, כקהלת, היא שואלת את עצמה "מה יתרון העושה באשר הוא עמל" (קהלת ג', ט'), ומגיעה למסקנה "כי אין טוב בם [בחיים] כי אם לשמוח" (קהלת, ג', י"ב). אין זה אומר שהיא שוללת את חייה הקודמים או מתחרטת על מה שהייתה ועשתה, אלא שיש זמן ועת לכל חפץ, ותקופות שונות בחיים מזמינות בחירות שונות. רגע לפני המוות היא אולי מרגישה שהסתיימה התקופה לחבוק ולבנות, והגיעה העת להרחיק ולפרוץ. (כך לדוגמה, היא בוחרת למשכן את הבית שכל חייה שקדה על בנייתו).

אפשר שמות בעלה בישר לה את מותה שלה הקרב, וגרם לה לראות בפרק הזמן שבין מותו למותה מעין זמן 'אחר', 'מתת אל' שבה היא זכאית לעשות כמוות נפשה. היא מגלה משיכה מובנת לחיים שלא חייתה, לבחירות שלא מימשה, להפך מעצמה. (כך למשל, היא נמשכת אל עוזרת הטבח הצעירה, ומפיקה הנאה מלעטר אותה בכובע שושנים כפי שהיא עצמה לא התקשטה מעולם). בזמן שנותר לה היא חשה דחף וחירות לחיות אחרת מכפי שחיה עד כה ולהניח מאחור את חיי העמל שאין להם סוף. בזאת גב' ב' אינה שונה מאוד מאנשים רבים בני הגיל השלישי בימינו, שעמלו, חסכו וטיפחו אחרים במשך כל חייהם הבוגרים, ובזקנתם בוחרים לבלות את חייהם בחיפוש אחר הנאות ובטיולים יקרים ברחבי העולם (לעיתים קרובות למורת רוחם של ילדיהם, שמשועבדים למרוץ הפרנסה וגידול הילדים).

בעוד בנה של גב' ב' רואה בהתנהלותה הכלכלית הידרדרות מוסרית, אנוכיות ובגידה במשפחה, מפרספקטיבה אחרת אפשר לראות בהתנהלותה דווקא התפתחות מוסרית. אפשר לראות בילדים התרחבות של האגו ובנתינה

לילדים אקט אנוכי. דווקא הנתינה לאנשים זרים פורצת את הגבול בין האני לאחר, ויש בה התרחקות מן האגו והתעלות מוסרית. פרשנות זו עולה בקנה אחד עם השינוי החברתי שעוברת גב' ב' הזונחת את החברה הבורגנית יותר שאליה השתייכה כל חייה (המקדשת ערכים של משפחה ושל בעלות על רכוש פרטי), לטובת חברתם של אנשי כפיים המחזיקים בתפיסות חברתיות כלכליות שמטיפות לוותר על רכוש פרטי ולחלוקת משאבים שחורגת מגבולות קשרי הדם. ההרפיה מן הרכוש הפרטי (משכון הבית וההחלטה להוריש אותו לסנדלר) היא אולי חלק מתהליך התערטלות האגו לקראת השחרור הסופי ממנו, שהוא הפרדה מעצמנו בסוף החיים.

יונג סבור שיש לחיות את הזקנה על פי עקרונות וערכים שונים מאלה שהנחו אותנו בצעירותנו. לדבריו, מה שהיה נפלא בבוקר יהיה שווה מעט מאוד לעת ערב, ומה שבבוקר נחשב לאמת, בערב יראה שקרי. במחצית הראשונה של החיים המשימה ההתפתחותית של האדם היא לפנות החוצה אל העולם, לחתור לפלס לעצמו מקום בחברה, לגדל את הדור הבא ולהגיע להישגים. כדי להצליח במשימה זו הוא נדרש ליצרנות, יעילות ולמידה רבה של קונפורמיזם. הישגיו נרכשים במחיר צמצום וויתור על חלקים באישיותו שאינם עולים בקנה אחד עם מטרות אלה. עליו לזנוח פוטנציאלים אחרים הקיימים בו ולהתכחש אליהם, ועל כן חלקים שלמים באישיותו נדחקים אל הלא־מודע. על פי יונג הזקנה היא הזדמנות לאדם לחבור אל הרבדים הפנימיים באישיותו אשר הודחקו בשלבים מוקדמים יותר (תהליך שאותו הוא מכנה אינדיווידואציה) (Jung, 1969). לעיתים קרובות, בתהליך זה האדם חווה היפוך של האידיאלים והערכים שאותם טיפח והוקיר בצעירותו. בשל המחיר החברתי הכרוך בתהליך התפתחותי זה, רבים נמנעים ממנו. אך אלה, כגב' ב', המצליחים לחבור בזקנתם לחלקים המודחקים באישיותם, משיגים מיצוי מלא של חיי הנפש ומגיעים לשלמות פנימית (Kalleher, 1992).

יונג וברכט פעלו באותן שנים (ושניהם כתבו בשפה הגרמנית). התאוריה של יונג על אודות שלבי החיים השונים פורסמה לראשונה בתחילת שנות

השלושים של המאה הקודמת. ברכת כתב סיפור זה בשנות השלושים המאוחרות, בתקופת גלותו מגרמניה הנאצית. הסיפור של ברכת מתכתב עם התאוריה של יונג. יונג מכנה את הזקנה "אחר הצוהריים של החיים", ובסיפור של ברכת כתוב שגב' ב' מתה "בשעות אחר הצוהריים של יום סתוו" (ברכת, 1990, עמ' 115). שני המשפטים האחרונים בסיפור, המסכמים את חייה של גב' ב', מתארים את המיצוי המלא של חיי הנפש שעליו כותב יונג: "את שנות העבדות הארוכות ואת שנות החירות מיצתה עד תום. היא כילתה את פת־חייה עד הפירור האחרון" (שם, עמ' 116).

לדברי המספר, סבתו היא אישה שתקנית בעלת עיני לטאה חיוניות. ואכן, בשנתיים האחרונות לחייה גב' ב' מגלה חיוניות מופלאה ביכולתה להמציא את עצמה מחדש כזיקית המשנה את צבעה. ייתכן שהאות ב' בשמה של האישה הזקנה מסמל את פרק ב', החיים השניים שהצליחה להמציא לעצמה בסוף ימיה. יש הסבורים שהאות ב' היא קיצור של ברכת, וכי ברטולט ברכת שאב השראה לדמותה מדמות סבתו. ברכת היה אדם בעל אישיות מרדנית, וכתיבתו עוסקת רבות בצביעות שבערכים הבורגניים (Hayman, 1983). ביצירותיו הוא חושף את האופן שבו נורמות בורגניות הנתמכות בצידוקים מוסריים כביכול, משמשות כלי שרת לחיזוק בעלי הכוח בחברה. בעוד שבסביבתה של גב' ב' מטילים דופי בהתנהגותה, בייחוד בנה המונע משיקולים כלכליים אנוכיים, ניכר כי המספר מתבונן על סבתו הזקנה, המצליחה בסוף ימיה להשתחרר מנורמות חברתיות מגבילות, באהדה והערכה.

רשימת מקורות

אביטוב, י' (24 באפריל, 2014). "המכונה לייצור ספרדים": רומן אוונגרדי על הזיקנה. **הארץ**. אוחד מתוך <http://www.haaretz.co.il>

אדל-גוטשטיין, ת'. דשבסקי, ת'. ופרילוצקי ד' (2015). התנועה לשינוי תרבות הטיפול בזקנים במוסדות: מודלים ממוקדי כבוד, אוטונומיה ומשמעות בטיפול ארוך טווח. בתוך ד' פרלוצקי ומ' כהן (עורכות), **גרונטולוגיה מעשית: מבט רב-מקצועי לעבודה עם אנשים זקנים** (עמ' 495-532). ירושלים: ג'וינט ישראל-אשל.

איילון, ל' (2018). **סקס, תרופות ורוקנ'רול: מי אמר שהעולם שייך רק לצעירים**. תל-אביב: מטר.

אלון, ש' (2006). התעללות והזנחה של זקנים - הגדרה בעיני המסתכל? **גרונטולוגיה, ל"ג**(2), 69-55.

אלון, ש'. גולנדר, ח'. וברמל ש' (2013). השלכות הגילנות על הפרט המזדקן בזירה החברתית, הבריאותית והתעסוקתית. בתוך י' דורון (עורך), **גילנות בחברה הישראלית - הבניה חברתית של הזקנה בישראל** (עמ' 67-93). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

אינגלמן-סונדברג, ק' (2016). **הזקנה ששברה את כל החוקים**. ירושלים: כתר.

באלזאק, א' ד' (1992). **אבא גוריו** (תרגום: י' סנד). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בארט, ר' (2005). מות המחבר. בתוך א' שיינפלד (עורך), **מות המחבר/מהו מחבר?** (עמ' 7-18). תל-אביב: רסלינג.

בוק, פ' ס' (1958). האם הזקנה. בתוך א' כרמי (עורך ומתרגם), **כתבי פרל ס. בוק** (עמ' 183-193). תל אביב: כרמי את שות'.

בטלהיים, ב' (1980). **קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחותו הנפשית של הילד**. תל אביב: רשפים.

בנד וינטרשטיין, ט' (2008). **כמו יונה פצועה: סיפורי חיים של נשים מוכות זקנות**. ירושלים: ג'וינט ישראל-אשל.

ברכט, ב' (1990). הישישה הבלתי מכובדת. בתוך **סיפורים מלוח השנה** (ר' לוביאניקה, מתרגמת) (עמ' 109-116). תל אביב: ספריית פועלים.

גולדברג, ל' (1979). **מוקדם ומאוחר**. תל אביב: ספריית פועלים.

דוסטויבסקי, פ' מ' (1993). **החטא ועונשו** (צ' ארד, מתרגם). תל אביב: דביר.

דורון, י', איילון, ל', שויביץ-עזרא, ש', בודנה, א', ענבר, נ', קורן, ח', גולדנר, ח', חזן, ח', כרמל, ש', אלון, ש', ברודסקי, ג' וגולדברג, א' (2011). גילנות בישראל ובאירופה: ממצאים ראשוניים מתוך הסקר החברתי האירופי (ESS). **גרונטולוגיה, ל"ח**(2-3), 73-92.

הופמן, ח' (1994, 9 ספטמבר). סיפור דעיכה או: צער גידול הורים. **ידיעות אחרונות, המוסף לשבת - תרבות, ספרות, אמנות**, עמ' 25.

הלפרין, ש' (2011). מאוחר מדי? שינוי וקיבעון בקבוצה לנשים זקנות הסובלת מהתעללות במשפחה. **דורות, 130**, 44-48.

הלפרין, ש' (2018). מטיפול נפשי לפרקטיקת מדיניות: על ההתפתחות בהמשגת הבעיה ובדרכי הסיוע לנשים זקנות שחוות התעללות במשפחה. **דורות, 193**, 20-21.

הנטמן, ש' (2015). עבודה סוציאלית עם זקנים: סוגיות מרכזיות וקווים מנחים להתערבות סוציאלית עם זקנים. בתוך ד' פרילוצקי ומ' כהן (עורכות), **גרונטולוגיה מעשית: מבט רב-מקצועי לעבודה עם אנשים זקנים** (כרך ראשון, עמ' 93-20). ירושלים: ג'וינט ישראל-אשל.

ורנר, פ', איזיקוביץ', צ' ובוכבינדר, א' (2009). תגובותיו הרגשיות של הציבור הרחב כלפי מתעלל היפותטי באדם זקן. **גרונטולוגיה, ל"ו**(3-2), 133-145.

- חזן, ח' (1984). **הזקנה כתופעה חברתית**. תל אביב: משרד הביטחון.
- יובל, ש' (1994). **מה שלומך גברת רובין? תל אביב: עם עובד**.
- כהן, ל' (2009). **לאונרד כהן: השירים** (ק' מידן, מתרגם). אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן.
- לאופר, ר' (1994). שיעור באנטומיה של שיטיון הזקנה. **עיתון 77**, 172, 6.
- ליון, ח' (1990). **ידעת גד, ידעת**. אוחר ב-22 בדצמבר 2018 מתוך <http://hanochlevin.com/text/p213>
- ליבנה, נ' (11 בפברואר, 2015). מה הפלא שבית אבות הופך לזירת רצח? **הארץ**. אוחר מתוך <http://www.haaretz.co.il>
- מאי, ו' ה' (2013). **המכונה לייצור ספרדים**. ידיעות אחרונות: תל אביב.
- מופסן, ג' ד' (2016). מיס הארייט. בתוך **יופי שאין לו תכלית** (עמ' 135-158). תל אביב: פן, ידיעות אחרונות.
- מינושין, ס' (2003). **משפחות ותרפיה משפחתית**. בן שמן: מודן.
- נחמני, א' (2008). הנפגעת, המטפלת והסוד המעניק ביטחון. **על הקו: שתיקה והשתקה**, 9, 9-12.
- סדן, א' (2002). העצמה, זקנה ואנשים זקנים. בתוך י' בריק (עורך), **הפוליטיקה של הזקנה - האוכלוסייה המבוגרת בישראל בסדר העדיפות הלאומי** (עמ' 51-76). תל אביב: הקיבוץ המאוחד וג'וינט ישראל-אשל.
- סלע, מ' (9 בנובמבר, 2012). על הספה הבודהיסטית של אסתי פלד. **הארץ**. אוחר מתוך <http://www.haaretz.co.il>
- פילון (2007). **כתביו הפילוסופיים של פילון: מבחר ערוך בידי יוחנן לוי**. ירושלים: מאגנס.

פלג, א' וארד, ח' (מפיקים), גטה, ב' (במאי). (2014). **עלים אדומים** [סרט קולנוע]. ישראל: דרומה הפקות.

פלד, א' (2012). להיצמד לעובדות או: מסה על אודות הרצון החופשי. בתוך ע' רוטברד (עורכת), **לאורה הצח של המציאות** (עמ' 129-144). תל אביב: בבל.

פרנץ', מ' (27 במאי, 2014). קשישים שאינם חולים יוכלו לעבור המתת חסד בשוויץ. **הארץ**. אוחר מתוך <http://www.haaretz.co.il>

צור-גלזמן, מ' (29 באוקטובר, 2011). הזקן והיי"ש. **הארץ**. אוחר מתוך <http://www.haaretz.co.il>

רבינוביץ, מ' (2003). **גילו של אדם וזמנו האיש**. ירושלים: מוסד ביאליק.

שווימר, י' (19 במרץ, 2014). "המכונה לייצור ספרדים": פורטוגל כואבת מדי. **ידיעות אחרונות / ynet**. אוחר מתוך <http://www.ynet.co.il>

שדמי, א' (2003). לקראת תפיסה אחרת של אלימות גברים נגד נשים: אחריות החברה והמדינה. **ביטחון סוציאלי**, 64, 5-44.

שייקספיר, ו' (2004א'). **המלך ליר** (א' עוז, מתרגם). בני ברק: ספריית פועלים.

שייקספיר, ו' (2004ב'). **המלך ליר** (ד' פרנס, מתרגם). תל אביב: ספרי חמד. שילה, א' (8 באוגוסט, 2011). כך הפכה שוויץ ל"בירת תיירות המוות". **וואלה! חדשות**. אוחר מתוך <http://walla.co.il>

תומאס, ד' (2017). אל תיכנע לזה הלילה הטוב. (ד' גרין, מתרגם). **צליל חצוצרות המלאכים: 84 תרגומי שירה והרהורי כפירה** (עמ' 336). דבורישטה, בולגריה: ספרים.

תיאטרון הקרון [14, 2007]. [TrainTheater באוגוסט]. **פיית המרציפן** [קובץ וידאו] (ר' מוסנזון ונ' רוזנטל, יוצרות; ר' מוסנזון, כתיבה ובימוי).
אוחר ב-22 בדצמבר 2018 מתוך <https://www.youtube.com/watch?v=JKpb5tBQf0Y&t=87>

Beauvoir, S. D. (1968). *The second sex*. New York, NY: Bantam Books.

Beauvoir, S. D. (1972). *The coming of age*. New York, NY: Putnam's Sons.

Benjamin, J. (1988). *The bonds of love: Psychoanalysis, feminism, and the problem of domination*. New York, NY: Pantheon Books.

Beckett, S. (1958). *Endgame*. London, England: Faber and Faber.

Blakely, B. E., & Dolon, R. (1998). A test of public reactions to alleged elder abuse. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 9(4), 43-66.

Bowling, A. (1999). Ageism in cardiology. *British Medical Journal*, 319, 1353-1355.

Brennan, Z. (2005). *The older woman in recent fiction*. Jefferson, NC: McFarland & Company.

Butler, R. (1969). Ageism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*, 9(3), 243-246.

Calasanti, T. M., & Slevin, K. S. (2001). *Gender, social inequalities and aging*. Walnut Creek, CA: AltaMira press.

- Clarke, D. (2007). *Driving women: Fiction and automobile culture in twentieth-century America*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Cooney, C. B. (2006). *Hit the road*. New York, NY: Random House.
- Cox, G. (1990). *Crime and punishment: A mind to murder*. Boston, MA: Twayne Publishers.
- Currey, R. (2008). Ageism in healthcare: Time for a change. *Aging Well*, 1 (1), 16-20.
- Danby, J. F. (1962). *Shakespeare's doctrine of nature - a study of King Lear*. London: Faber and Faber.
- De Certeau, M. (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Donne, J. (1987). *Devotions upon emergent occasions*. New York, NY: Oxford University Press.
- Dutie, I., & Wilson, J. D. (1968). [Introduction]. In W. Shakespeare, *The tragedy of King Lear* (pp. ix-lii). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge: Selected interviews & other writings, 1972-1977*. New York, NY: Pantheon Books.
- Friedan, B. (1993). *The Fountain of Age*. New York, NY: Simon & Schuster Inc.

- Goffman, E. (1961). On the characteristics of total institutions. In *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates* (pp. 1-124). New York, NY: Anchor Books.
- Goffman, E. (1986). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York, NY: Simon & Schuster Inc.
- Halio, J. (2003). [Introduction]. In W. Shakespeare, *The tragedy of King Lear* (pp. 6-32). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Harbison, J. (1999). Models of intervention for "Elder Abuse and Neglect": A Canadian perspective on ageism, participation, and empowerment. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 10(3), 1-17.
- Hayman, R. (1983). *Brecht: A biography*. London, England: Weidenfeld & Nicolson.
- Herman, J. (1992). *Trauma and Recovery*. New York, NY: Basic Books.
- Jacoby, S. (2011). *Never say die: The myth and marketing of the new old age*. New York, NY: Vintage Books.
- Jung, C. G. (1959). The archetypes and the collective unconscious. In H. Read, M. Fordham, G. Adler, & W. McGuire (Eds.), *The collected works of C. G. Jung* (Volume 9, Part 1). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jung, C. G. (1969). The structure and dynamics of the psyche. In H. Read, M. Fordham, G. Adler, & W. McGuire (Eds.), *The collected works of C.G. Jung* (Vol. 8). Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Kagan, S. H. (2008). Ageism in cancer care. *Seminars in Oncology Nursing*, 24 (4), 246-253.
- Kalleher, K. (1992). The afternoon of life: Jung's view of the tasks of the second half of life. *Perspectives in Psychiatric Care*, 28(2), 25-28.
- Keith, J. (1982). *Old people as people: Social and cultural influences on aging and old age*. Boston, MA: Little Brown and Company.
- Lessing, Doris. 1984: *The diaries of Jane Somers*. London: Michael Joseph.
- Macdonald, B. (1985). An open letter to the women's movement. In B. Macdonald & C. Rich (Eds.), *Look me in the eye - old women, aging and ageism* (pp. 67-75). London: The Women's Press.
- McFarland, Thomas. (1981). Image of the family. In L. Danson (Ed.), *On King Lear* (pp. 91-118). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mills, J. (1958). Changes in moral attitudes following temptation. *Journal of Personality*, 26, 517-531.
- Minichiello, V., Browne, J., & Kendig, H. (2000). Perceptions and consequences of ageism: Views of older people. *Ageing and Society*, 20, 253-278.
- Nauen, E. (1996). [Introduction]. In E. Nauen (Ed.), *Ladies, start your engines: Women writers on cars and the road* (pp. xiii-xvi). Boston, MA: Faber and Faber.

- Nuttall, A. D. (1978). *Crime and punishment: Murder as a philosophical experiment*. Sussex, England: Sussex University Press.
- Pipher, M. (1999). *Another Country: Navigating the emotional terrain of our elders*. New York, NY: Riverhead Books.
- Rich, C. (1985). The women in the tower. In B. Macdonald & C. Rich (Eds.), *Look me in the eye: Old women, aging and ageism* (pp. 76-89). London, England: The Women's Press.
- Sarton, M. (1973). *As we are now*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
- Sarton, M. (1992). *Endgame: A journal of the seventy-ninth year*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
- Schopenhauer, A. (1995). *On the basis of morality*. Providence, RI: Berghahn Books.
- Shakespeare, W. (2003). *The tragedy of King Lear*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Small, H. (2007). *The long life*. New York, NY: Oxford University Press.
- Spencer, T. (1974). *Shakespeare and the nature of man*. New York, NY: Collier Books.
- St. Francis of Assisi. (n.d). *The canticle of the creatures*. Retrieved December 22, 2018, from <https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi127/programme/church1/canticle/>

- Vladeck, B. C. (1980). *Unloving care: The nursing home tragedy*. New York, NY: Basic Books.
- Wallis, V. (2004). *Two old women*. New York, NY: Harper Perennial.
- Waxman, B. F. (1990). *From the hearth to the open road: A feminist study of aging in contemporary literature*. New York, NY: Greenwood Press.
- Williams, T. (1977). *The Roman spring of Mrs. Stone*. London, England: Panther Books.

מעמד הנחות של זקנים בחברה הוא נושא שזכה להתייחסות בידי מיטב הסופרים לאורך הדורות. הספר "פרח גדל על הר של אבנים, על פגיעה באנשים זקנים ועל דרכי התמרדותם בספרות ובתרבות" מנתח את דימוים, מצבם ומעמדם של גיבורות וגיבורים זקנים במגוון יצירות: מחזות, אגדות עם, רומנים וסיפורים קצרים מהספרות הקלסית ועד ליצירות מהספרות העכשווית והפופולרית. יצירות ספרותיות מציגות דמויות של זקנים פגיעים הנתונים במצבי חולשה. אך הספר אינו מתמקד במסכנותם של הזקנים אלא בביקורת תרבות שהגילנות שלטת בה ובהסתכלות על דרכי ההתמודדות של הגיבורים הזקנים עם מציאות עוינת ומחלישה שהם חיים בה.

ז'ניה רובין בספרה של שושנה יובל ("מה שלומך גב' רובין?"), האם הזקנה בסיפורה של פרל ס' בק, המלך ליר ושלוש בנותיו בטרגדיה הגדולה של שייקספיר, גב' סטון המחפשת את נעוריה ברומא בנובלה של טנסי ויליאמס, האישה המזדקנת בעולמה של סימון דה בובואר, מטופלת זקנה בקליניקה של פרופ' מריאן רבינוביץ, גיבורי-על זקנים ונשים זקנות הננטשות למות באלסקה, הארקטית הם חלק מהפסיפס המכאיב, המרגש, המסעיר והעשיר שמחברת הספר שרה הלפרין יוצרת בספרה.

שרה הלפרין היא בעלת תואר מוסמך בספרות כללית והשוואתית כמו גם בעבודה סוציאלית מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. היא עובדת סוציאלית מומחית בתחום הזקנה, שעבדה שנים בליווי זקנות וזקנים שסבלו מגילויי התעללות במשפחה.

מספר קטלוגי 212852

ISBN 978-965-7073-72-8